

बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब, समाज
यांवर होणारे परिणाम

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
तात्विक व सामाजिक शास्त्रे विषयांतर्गत
समाजशास्त्र विषयातील मास्टर इन फिलॉसॉफी पदवीसाठी
सादर केलेला प्रबंध

संशोधक
श्री. मकरंद अशोक वेलणकर
PRN No. 02216403229

मार्गदर्शक
मा. डॉ. श्री. विशाल जाधव
समाजशास्त्र विभाग

मार्च २०१९

* अनुक्रमणिका *

	पृष्ठ क्र.
प्रकरण १ - विषयाचे स्वरूप	
१.१ प्रस्तावना	१
१.२ मी आणि बुद्धिबळ	२-३
१.३ महत्व	४-७
१.४ अभ्यास विषयाची निवड	८-१५
प्रकरण २ - रिट्यू ऑफ लिटरेचर	
२.१ प्रस्तावना	१६
२.२ विविध लेख - आढावा	१७-५३
प्रकरण ३ - संशोधन पद्धती	
३.१ प्रस्तावना	५४
३.२ गृहितके	५५
३.३ संशोधन आराखडा	५६
३.४ संशोधन आराखड्याचे आवश्यक घटक	५६-५७
३.५ संशोधन आराखड्याचे प्रकार	५८
३.६ बुद्धिबळ खेळाविषयी अभ्यास - अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर	५८-७५
प्रकरण ४ - प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यास विषय - डेटा कलेक्शन आणि विश्लेषण	
४.१ प्रस्तावना	७६
४.२ बुद्धिबळ खेळाचा इतिहास	७७-८१
४.३ बुद्धिबळ हा खेळ विशिष्ट समाजापुरता मर्यादित नाही	८२-९५
४.४ बुद्धिबळ स्पर्धा स्वरूप	९६
४.५ बुद्धिबळाचे फायदे	९७-९८
४.६ संकलित माहितीचा स्रोत	९९
४.७ खेळाडूसाठीच्या प्रश्नोत्तरातून मिळालेली माहिती	१००-१११
४.८ खेळाडूंच्या पालकांच्या प्रश्नोत्तरातून मिळालेली माहिती	११२-१२३
४.९ मुलाखती	१२४-१४२
प्रकरण ५ - निष्कर्ष	१४३-१५६
संदर्भग्रंथ सूची	१५७ - १५८

॥ श्री ॥

प्रकरण १ले

विषयाचे स्वरूप

१.१ प्रस्तावना :

समाजशास्त्राचा विचार करता मला असे वाटते की, प्रगती साधताना अडचणी या निर्माण होणारच. त्यावर उपाय शोधण्याचे काम थोर विचारवंत, समाजशास्त्रज्ञ सतत करत असतात. पण एक गोष्ट कधीही थांबत नाही, ती म्हणजे समाजातील पारंपारीक क्रिडा प्रकार 'खेळ'. आपापसातील हेवेदावे विसरून खेळाच्या निमित्ताने एकत्र येणारा समाज, दोन क्षण विरंगुळा मिळवणारा मग तो पारंपारीक वाद्यांच्या तालावर नाचत खेळ करणारा आदिवासी असो किंवा दाणपट्टा, तलवारबाजी यांचे प्रात्यक्षिक दाखवणारा मराठा समाज.

भारतासारख्या देशातील लोक क्रिकेट हेच जीवन असल्यासारखे त्यात समरसून जातात तर तिकडे फुटबॉलचा वर्ल्ड कप बघायचा आनंद दोन बिलियन प्रेक्षक अधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून लुटतात.

राजेरजवाड्यांच्या काळापासून बुद्धिबळ खेळाभोवती दिवस-दिवस व तासन् तास घालवणारे खेळाडू तर अनेक. फुटबॉलच्या बरोबरीने १६९ देशात खेळला जाणारा हा खेळ व त्याचे नियम हे तर त्याचे एका जागी बसायला लावून बुद्धीला चालना देणाऱ्या बैठ्या खेळांचा राजा म्हणून गणला जातो.

१.२ मी आणि बुद्धिबळ -

मी बुद्धिबळाचा राष्ट्रीय पंच असून १९८६ पासून वेलणकर चेस इन्स्टिट्यूट या नावानी बुद्धिबळाचे प्रशिक्षण वर्ग चालवतो. पंच व प्रशिक्षक म्हणून मला अनेक ठिकाणी जायची संधी मिळाली. राष्ट्रीय, राज्य, जिल्हा स्तरावरील स्पर्धा संयोजनात तसेच स्पर्धा ठिकाणी सहयोगी होता आले.

अनेक खेळाडू, पालक, संघटक, संयोजक यांच्याशी संपर्क आला. बुद्धिबळ हा खेळ खेळताना, शिकवताना, संयोजन करताना असे लक्षात आले की, बुद्धिबळ खेळाकडे फक्त एक स्पर्धा म्हणून बघण्यात येत आहे, पण या खेळाकडून खूप काही शिकण्यासारखं आहे. यावर विशेष अभ्यास झाला पाहिजे. या विषयीच्या अभ्यासाचे संदर्भ आपल्याकडे तसे कमी सापडतात. परदेशात या विषयावर काही प्रमाणात काम झाले आहे.

बुद्धिबळ खेळणाऱ्या, आत्मसात करणाऱ्याच्या विचारात, कार्यपद्धतीमध्ये सकारात्मक बदल होत असतो. या बदलाचा त्याच्या कुटुंबावर व ओघाने समाजावर पण सकारात्मक परिणाम होत असतो. हाच अभ्यासाचा विषय घेऊन मी बुद्धिबळाचे प्रशिक्षण, प्रसार यासाठी काम करत आहे. माझे तेच ध्येय झाले आहे.

मी माझ्या संस्थेमार्फत घेतलेले बुद्धिबळ प्रसाराचे काही निवडक नाविन्यपूर्ण उपक्रम -

- बुद्धिबळ खेळाडूंच्या हस्ते औषधी वृक्षारोपण

बुद्धिबळ खेळाडूंना समाजात मिसळवून त्यांची ओळख तयार करतानाच सामाजिक बांधिलकी जपत समाजोपयोगी कार्य करणे.

- भव्य स्टेज शो - यशवंतराव चव्हाण नाट्यगृह (पुणे)

प्रथमच बुद्धिबळ प्रसाराच्या नाट्यगृहामध्ये प्रयोग ग्रॅण्डमास्टर सुर्यशेखर गांगुली विरुद्ध पुणेकर असा तंत्रज्ञानाच्या मदतीने बुद्धिबळाचा सामना रंगला व त्यानंतर बुद्धिबळाविषयीचे मार्गदर्शन.

- बुद्धिबळ जल्लोष

‘भव्य शामियाना’मध्ये मैदानावर प्रथमच बुद्धिबळ स्पर्धेचे आयोजन.

व्यावसायिक व बुद्धिबळ यांचे एकत्रीकरण.

संध्याकाळी दर्जेदार सांस्कृतिक कार्यक्रम - जेणेकरून बुद्धिबळाव्यतिरिक्तचा वर्ग तिथे येईल व त्यांना बुद्धिबळाविषयी माहिती सांगता येईल.

डे-नाईट स्पर्धा, प्रेक्षक गॅलरी, मेडिकल कार्ड, संगणकाचा स्पर्धक म्हणून स्पर्धेमध्ये सहभाग हे प्रथमच केले गेले.

बुद्धिबळाची पहिली लीग स्पर्धा घेण्याचा मान बुद्धिबळ जल्लोषच्या नावावर.

अत्यल्प फी, भरपूर बक्षीसे, परंतु बक्षीसाची रक्कम प्रसिद्ध न करताही हजाराच्या आसपास सहभागी होणारे स्पर्धक.

घरपोच पेअरींग पाठवणारी पहिली स्पर्धा.

ग्रॅण्डमास्टर अभिजीत कुंटे यांची शाळा भेट -

या उपक्रमामध्ये पुण्यातील सहा शाळांची निवड केली होती. जवळपास पाच हजारपेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांना ग्रॅण्डमास्टर अभिजीतशी संवाद साधण्याची संधी मिळाली. शालेय वयामध्ये बुद्धिबळाची आवड निर्माण करण्याचे कार्य या उपक्रमामुळे साध्य झाले.

१.३ महत्त्व :

खेळ हा समाजाला एकत्र आणतो. जात-धर्म, स्त्री-पुरुष हा भेदभाव न करता खेळाचा आनंद सर्वजण मनमुराद लुटतात. सांघिक खेळ, बैठे खेळ, वैयक्तिक खेळ, मैदानी खेळ, In-house खेळता येणारे खेळ असे अनेक प्रकार खेळांच्या बाबतीत सांगता येतील.

क्रिकेट, कबड्डी, हॉकी हे यांसारखे सांघिक खेळ एकमेकांच्या सहकार्याने विजय म्हणजे यश मिळविण्याचे धडे देतात. प्रत्येकजण वैयक्तिक गुणांचा, कौशल्याचा उपयोग करत, त्यांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे संघाला विजेतेपद मिळवून देतो. अशा संघात खेळाडूचे फक्त कौशल्य बघितले जाते व त्याला संधी मिळते. पंथ, जात, धर्माच्या बाहेर समाज म्हणजे राष्ट्राच्या, संघाच्या विजयासाठी हे सर्वजण प्रयत्न करत असतात.

तसेच वैयक्तिक कौशल्याच्या उदा. पोहणे, भालाफेक, उंचउडी, रनिंग अशा खेळांचा समावेश होतो. इथे खेळाडूला वैयक्तिक कौशल्याच्या जोरावर एकट्याने त्याच्या राष्ट्राला ऑलिंपिक सारख्या स्पर्धांमध्ये विजेतेपद मिळवून घ्यायचा प्रयत्न करावा लागतो.

बुद्धिबळासारख्या बैठ्या खेळामध्ये सुद्धा जागतिक पातळीवर विजेतेपद मिळविण्यासाठी खेळाडू अथक परिश्रम करत असतो.

अशाप्रकारे खेळ जो समाजाला एकत्र आणतो, वैयक्तिक सांघिक प्रकाराने खेळत समाजात एक चैतन्य निर्माण करतो, एक सकारात्मक, आपलेपणाचा भाव निर्माण करतो अशा या खेळाचे समाजावर होणारे परिणाम अभ्यासणे गरजेचे आहे.

क्रीडासमाजशास्त्र

क्रीडा सहभाग हा सामाजिक संशोधनाचा पैलू होय. त्यामुळेही बिकट समस्या अभ्यासताना तिच्या सूक्ष्म पैलूंबाबत येथे आकलन करावयाचे आहे. प्रा. खडकीकर म्हणतात, "मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समाजात राहूनच त्याचा भावनिक, सामाजिक, नैतिक विकास होतो. सहकार्य, नेतृत्व, आज्ञाधारकपणा, इ. सामाजिक गुणांचा विकास क्रीडाकार्यक्रमातून होत असतो. या शास्त्राचे अशाप्रकारे विविध लाभ होत आहेत. महिला व पुरुष या दोघांनाही त्याचा लाभ होतो.

या शास्त्राचा समाजशास्त्र व इतर पूरक शास्त्राशी असलेला संबंध स्पष्ट करताना असे म्हटले जाते की, शारीरिक शिक्षण केवळ वर्गातील (चारभिंतीच्या आत) ज्ञान घेण्याचे विषयच हाताळीत नाही, तर त्याची कृतिशीलतेची जोड देऊन विविध गुणांची जोपासना करते. आंतरविद्यापीठ स्तरावर खेळणाऱ्या खेळाडूंनाही हे लाभ खास करून होतात.

सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात प्रा. खडकीकर यांनी म्हटले आहे, मानवी स्वभाव आदर्शाकडे नेण्याप्रत व परिस्थितीशी जुळवाजुळव करून घेण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाच्या मदतीची गरज असते. ते व्यक्तीच्या जीवनभर त्याला दिले जाते. शारीरिक शिक्षण हे शिक्षणाचे एक अंग असल्याने ती जीवनभर चालणारी प्रक्रिया आहे. यावरून या प्रश्नाकडे समाजशास्त्रीय दृष्टीने पाहणे कसे आवश्यक होते ते लक्षात येते. समाजशास्त्रीय दृष्टीचा भर सामाजिक अर्थ स्पष्ट करण्यावर्षा असतो. त्यामुळे सामान्य मानवी आंतरक्रिया स्पष्ट करता येतात. केवळ विचारावर

नव्हे तर मानवी दृष्टीकोनाच्या पलिकडे जाऊन पाहण्याची दृष्टी त्याला जोपासावी लागते. एखाद्या समाजातील संस्कृती, रचना, तसेच जीवनशैली यांचे अनुकरण करून त्यांचे पालन करण्याचा प्रयत्न व्यक्ती ज्या पद्धतीने करतात त्याला समाजकारण असे म्हणतात. कबड्डी व बॉलबॅडमिंटन या खेळात अशाच प्रकारचे समर्पण, त्याग व सेवा तसेच सांघिक जबाबदारी ही वृत्ती तयार होते. लक्ष्मीकांत पाण्डेय यांच्या मते भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात विदेशी वस्तुंचा त्याग करून स्वदेशी वस्तू व सेवा यांचा स्वीकार करण्याच्या चळवळीतून स्वदेशी खेळाविषयी लोकप्रियता वाढत गेली आणि त्यातून स्वदेशी व देशभक्ती ही मूल्ये रुजविण्यात येऊ लागली. समाजीकरणामुळे एखाद्या खेळाचे सांघिक सामाजिक स्वरूप बदलत जाते आणि त्यातून तो खेळ त्या समाजात आपलासा होऊ लागतो. या प्रक्रियेत कोणते अडसर आहेत ते समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यासले असता अधिक हितकर ठरू शकते. त्यामुळे क्रीडासमाजशास्त्रही २१व्या शतकात विकसित होत असलेली एक नवी ज्ञानशाखा आहे. ही ज्ञानशाखा खेळाची सामाजिक उपयुक्तता, त्याचे सांघिक स्वरूप, त्यात होत असलेले बदल, प्रशिक्षण सुविधा इत्यादींबाबत विचार करत आहे.

याबाबत प्रा. डोनाल्ड च्यू यांनी केलेली मांडणी लक्षणीय आहे. ते म्हणतात,

I Sports Sociology the Sociologist attempts to understand these patterns of behavior and the circumstances that lead to that behavior.

वर्तनाच्या पद्धती समजून घेऊन त्या पद्धतीने वर्तन का व कसे घडते याबाबत निदान करणे ही बाब समाजशास्त्राच्या अभ्यासात अभिप्रेत असते.

समाजजीवन प्रगत आणि प्रगमनशील असेल तर प्रशिक्षण कार्यास प्रोत्साहन लाभते. प्रा. रा. ना. घाटोळे यांच्यामते, प्रभावी सामाजिक व मानसिक नियंत्रणासाठी नवीन साधने निर्माण करण्याची गरज असते. क्षमतासंवर्धन व व्यक्तिमत्व यातूनही साधने प्रकट होतात. यावरून आपणास प्रस्तुत अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात येते. प्रा. हिग्ज् यांनी खेळ व सामाजिक परिवर्तनाचे नाते स्पष्ट केले आहे. त्यांनी म्हटले आहे, नवा प्रगत दृष्टीकोन परिवर्तनासाठी पोषक ठरत असतो.

(इंटरनेटच्या मदतीने)

१.४ अभ्यास विषयाची निवड

बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब, समाज यांवर होणारे परिणाम अभ्यासणे हा मी अभ्यासाचा विषय घेतला आहे.

बुद्धिबळ खेळ निवडण्यामागची पार्श्वभूमी :-

मी बुद्धिबळाचा राष्ट्रीय पंच असून १९८६ सालापासून बुद्धिबळाचे प्रशिक्षणाचे वर्ग चालवतो. या निमित्ताने अनेक ठिकाणी जायची संधी मला मिळाली. अनेक खेळाडू, पालक, स्पर्धा संयोजक यांच्याशी संपर्क आला. तेव्हा असे लक्षात आले की, बुद्धिबळ या खेळाकडे फक्त एक स्पर्धा म्हणूनच पहाण्यात येत आहे. पण या खेळाकडून खूप काही शिकण्यासारखे आहे. यावर विशेष अभ्यास झाला पाहिजे. पण याविषयीचे संदर्भ कमी आढळतात. म्हणून मी या विषयीची निवड केली.

बुद्धिबळातून आत्मविकास यावर अभ्यास करतानाच हा खेळ समाजाच्या प्रगतीसाठी उन्नतीसाठी महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतो हे माझ्या लक्षात आले. एम्.फील्.साठी हा अभ्यास विषय निवडून त्यायोगे तो सर्वासमोर मांडून त्याला समाजमान्यता मिळावी हा हेतू आहे.

मुलांचा विकास म्हणजेच भावी सुदृढ समाजाची मुहूर्तमेढ हे सूत्र ठेवून, मुलांच्या विकासाची सुरुवात होते. कुटुंबातून आणि या मुलांपासून बनतो भावी समाज. बुद्धिबळ या खेळाचा मुलांच्या विकासात कसा उपयोग होईल याचा अभ्यास हेच माझे ध्येय ठरले.

बुद्धिबळ या खेळाला वयाची मर्यादा नाही. साधारण ४ वर्षे वयाच्या आसपास या खेळाचे बाळकडू द्यायला सुरुवात करायला हरकत नाही असे माझे म्हणणे आहे.

अर्थात या वयात कशा पद्धतीने बुद्धिबळ शिकवावे याची मी वेगळी पद्धत तयार केली आहे. साधारण सहा वर्षांपासून मुलाला व्यवस्थित बुद्धिबळाचे प्राथमिक धडे गिरवायला द्यायला हरकत नाही.

बुद्धिबळ हा खेळ खेळताना, शिकताना लहान वयातील मुलांना हा खेळ शिकवताना बुद्धिबळाचे वातावरण घरात तयात होण्यासाठी पालकांनी पण हा खेळ थोडा आत्मसात केला पाहिजे.

मुलांच्यात एक ऊर्जा असते. त्या ऊर्जेचा व्यवस्थित योग्यप्रकारे उपयोग झाला, योग्यप्रकारे निचरा झाला, ती योग्य पद्धतीने वापरली गेली तर मुले चांगली घडायला मदत होते अन्यथा हट्टीपणा, बेफिकिरी, चिडचिड अशा माध्यमातून ती व्यक्त होते. सारखे टी.व्ही. बघणे, मोबाईलवर गेम खेळणे हे प्रमाणापेक्षा वाढते. ते एका आभासी जगात वावरायला लागतात आणि या सर्वांचे दुष्परिणाम कालांतराने जाणवायला लागतात.

मुलांची ही एनर्जी योग्यप्रकारे वापरली गेली पाहिजे. त्यासाठी त्यांना रोज तासभर तरी मैदानात खेळण्यासाठी नेले पाहिजे. त्याचबरोबर त्यांना बुद्धिबळाचा खेळही शिकवला पाहिजे.

बुद्धिबळामुळे मुले एका जागी बसून एखाद्या विषयावर विचार करायला शिकतात. याने त्यांची बैठक सुधारायला मदत होते. त्याचप्रमाणे, नुसता विचार करायचा नाही तर त्या विचारांची योग्यता तपासून निर्णय घेणेही तेवढेच महत्त्वाचे आहे. हे

हा खेळ शिकवतो. तसेच घेतलेल्या निर्णयाची जबाबदारी घेणे ही शिकवण या खेळच्या माध्यमातून मुलांना नकळत मिळत असते.

बुद्धिबळात प्रॉब्लेम सोल्व्हिंग हा सरावाचा एक उत्तम प्रकार आहे. हा प्रकारही अनेक गोष्टी शिकवणारा आहे. इथे ध्येय निश्चित आहे आणि ते गाठायचा कालावधी पण निश्चित असतो म्हणजेच निर्धारित वेळेत ध्येय गाठणे हे कौशल्य लहान वयातच विकसित होण्यास सुरुवात होते.

बुद्धिबळ हा खेळ म्हणालात तर रूढार्थाने वैयक्तिक प्रकारात मोडतो. पण माझे म्हणणे असे आहे की, हा वैयक्तिक असला तरी एका समूहाचे नेतृत्व तुम्ही करत असता. तुम्ही राजा म्हणून विचार करता आणि तुमच्या सहकाऱ्यांच्या (हत्ती, घोडे, उंट, वजीर) मदतीने प्रतिस्पर्धी राजाला जेरबंद करण्याचा प्रयत्न करता म्हणजेच सर्वांना बरोबर घेऊन जाण्याची शिकवण तुम्हाला येथे आपोआपच मिळते.

या खेळामुळे अजून एक महत्वाचे शिक्षण मिळते की, जे तुमचा आत्मविश्वास वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते, ते म्हणजे "मी जिंकू शकतो" ही भावना तुमच्या मनात निर्माण होते. बुद्धिबळाच्या डावात तुम्ही योग्य विचार केलात, नीट नियोजन केलेत, योग्य निर्णय घेतलेत तर तुम्ही डाव जिंकता आणि हे तुमचे निर्भेळ, वैयक्तिक हुशारीचे यश असते, ज्याने तुमचा आत्मविश्वास वाढतो. "मी जिंकू शकतो" ही भावनाच किती महत्त्वाची आहे ! आणि जर डाव हरलो तरी आत्मपरिक्षण करून आपल्या चुका काय झाल्या, त्या कशा

सुधारता येतील यावर विचार करायची सवय लागते. पुढील वेळेस या चुका करायच्या नाहीत हे समजते. आपण हरलेल्या डावातूनही काय नवीन शिकायला मिळाले असा विचार करण्याची सकारात्मक वृत्ती निर्माण होते. आपली कमजोरी, आपली बलस्थाने कळतात. आपला अती आत्मविश्वास तर हरण्यास कारणीभूत ठरला नाही ना याचे अवलोकन करण्यास हा खेळ शिकवतो. तसेच समोरच्याला गृहित धरून कमजोर समजून आपण विचार करायचा नाही हा म्हत्वाचा धडा या खेळामुळे सोप्या पद्धतीने शिकला जातो.

वैयक्तिक खेळ असल्यामुळे मी विचार केला, मी निर्णय घेतला, मी तो निर्णय अंमलात आणला त्याने जे होईल ते स्विकारायची जबाबदारी माझी आहे ही सवय लागते. आपल्या चुकांचे खापर दुसऱ्यावर फोडायचे नाही तर केलेल्या कृतीची जबाबदारी घ्यायला घाबरायचे नाही हा गुण नकळत आत्मसात होतो.

कुटुंब, वैचारिक सशक्त होण्यासाठी कुटुंबातील सर्व सभासदांनी बुद्धिबळ हा खेळ आत्मसात करणे गरजेचे आहे असे मला वाटते. घरातील मोठ्यांनी हा खेळ घरात रूजवला तर पुढील पिढी त्याचे अनुकरण करून या खेळात रमेल आणि टी.व्ही., मोबाईलच्या आभासी जगात न वावरता स्वतःच्या आत्मविकासासाठी त्यांच्या नकळत मार्गक्रमण करेल.

स्पर्धेत हरणे, जिंकणे हा वेगळा भाग झाला. प्रत्येक खेळाडू हा राष्ट्रीय खेळाडू होईल, विजेता होईल असे नाही पण बुद्धिबळ खेळ आत्मसात करून एक विचारपूर्वक निर्णय घेणारा, सकारात्मक विचारसरणी असणारा, दुसऱ्याचाही

विचार करणारा, सगळ्यांना बरोबर घेऊन जाणारा अशा अनेक अंगांनी परिपूर्ण अशी व्यक्तिमत्त्वे निर्माण होतील, घडतील आणि आपोआपच अशी कुटुंबे यशस्वी कुटुंबात गणली जातील. जेव्हा कुटुंबे सशक्त विचारांची, हेल्दी नात्यांची तयार होतील तेव्हा आपोआपच समाज पण चांगला निर्माण होण्यास मदत होईल कारण अनेक कुटुंबांचाच एक समाज तयार होतो.

बुद्धिबळाचा खेळ भिन्न मोहऱ्यांनी खेळला जातो, त्या प्रत्येक मोहऱ्याला स्वतःची एक ओळख असते, स्वतःचे एक वैशिष्ट्य असते. स्वतःचे काही गुण तर काही कमजोरी असते पण या सर्वांना बरोबर घेऊनच समाजाच्या म्होरक्याला म्हणजेच खेळातील राजाला विजय प्राप्त करायचा असतो म्हणजेच यशस्वी व्हायचे असते.

समाजात वावरणाऱ्या प्रत्येक जातीधर्माला त्यांच्या कौशल्याप्रमाणे योग्य सन्मान दिला पाहिजे. कोणी लहान, कोणी मोठा असा भेदभाव न करता प्रगती करणे हा एकच मंत्र असला पाहिजे, हा एकच ध्यास असला पाहिजे. बुद्धिबळात बलाढ्य वजीराला पण एक लहानसे प्यादे आधार देत असते. एखादा घोडा अचानक उडी मारून येऊन राजाला शह देतो. सगळ्यात कमी गुण असलेले प्यादे शेवटच्या घरात पोहोचले की त्याचे शक्तीशाली वजीरात रूपांतर होते.

जसा शिपाई मॅनेजर पदापर्यंत बढती मिळवतो, प्रगती करतो त्याचप्रमाणे जागतिक स्तरावर यशस्वी उद्योजक म्हणून ओळख निर्माण केलेले अनेक दिग्गज खूप छोट्यातून मोठे झालेले, प्रतिकूल परिस्थितीतून यशस्वी झालेले आपण बघतो. यामागे एक ध्येय असते. जिंकण्याची उर्मी, जिद्द जागृत व्हावी लागते.

अष्टावधानी व्यक्तिमत्त्व घडावे लागते आणि हे सर्व गुण बुद्धिबळ खेळामुळे आत्मसात होण्यास मदत होते.

कोणालाही कमी न लेखता प्रत्येकाच्या गुणांचा कौशल्याचा खुबीने उपयोग कसा करून घ्यायचा हा महत्त्वाचा गुण या खेळाच्या माध्यमातून, त्याच्या नियमांच्या माध्यमातून अंगवळणी पडतो. आपोआपच समाज एकसंधपणे प्रत्येक अडचणींना सामोरा जातो. या अनुषंगाने समाजावर असे संस्कार हा खेळ करत असतो.

इथे जात-धर्म, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव नाही. जो चांगला विचार करतो, त्याप्रमाणे आचरण करतो व त्यानुसार कृती करतो, सर्वांना बरोबर घेऊन जाताना समाजाच्या यशासाठी, उन्नतीसाठी, प्रगतीसाठी काहींना बलिदान करावे लागते. अनेक गोष्टींचा त्याग करावा लागतो ही शिकवण देखील आपल्या समाजबांधवांना देऊन तसे वर्तन त्यांचेकडून अभिमानाने घडेल आणि समाजाच्या प्रगतीमध्ये त्यांच्या हातभाराची दखल घेतली जाईल याचा विचार करतो तो समाज नक्कीच प्रगतीपथावर असतो आणि हे धडे बुद्धिबळ या खेळाच्या माध्यमातून शिकता येतात.

एम्.फील. करायच्या आधी बुद्धिबळ खेळ शिकवताना मी काही प्रयोग केले होते. बुद्धिबळ शिकणाऱ्यांवर बुद्धिबळ खेळाचा काय परिणाम होतो हे तपासताना खूप चांगले निष्कर्ष त्यातून मिळाले. यातील दोन प्रयोग उदाहरणादाखल येथे देत आहे.

आदिवासींना बुद्धिबळ शिकवायचा प्रयोग सर्वप्रथम आमच्या इन्स्टिट्यूटच्या माध्यमातून आम्ही केला आहे. त्या मुलांच्यात शारीरिक क्षमता तर असतेच. त्यांना बुद्धिबळ शिकून त्यातही ते प्रगती करू शकतात व या खेळामुळे वाढणाऱ्या आत्मविश्वासाच्या जोरावर ते यशस्वी होण्यासाठी अधिक जोमाने मार्गक्रमण करू शकतात हे यात दिसले, आढळून आले. ग्राममंगल या संस्थेच्या माध्यमातून ठाण्याजवळील ऐना या आदिवासी पाड्यातील ही मुले होती. याची प्रेसने पण चांगली दखल घेऊन हा विषय सर्वापर्यंत पोहोचवला.

दुसरा प्रयोग महर्षी कर्वे संस्थेच्या महिलाश्रम हायस्कूलमधील विद्यार्थिनींवर केला होता. त्या विद्यार्थिनींची परीक्षेत चांगली प्रगती तर दिसली शिवाय त्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ झाली. कोर्टाच्या मुली अशी ओळख असलेल्या यांपैकी काही जणी आज कंपन्यांमधून चांगल्या हुद्द्यांवर नोकरी करीत आहेत. एक जण बुद्धिबळाच्या शिष्यवृत्तीच्या मदतीचा आधार घेत पुढील शिक्षण घेऊन परदेशी नोकरी करीत आहे. त्यांच्या विषयी आणि बुद्धिबळाच्या फायद्याविषयी पण प्रेसने दखल घेतली होती.

या मुलींना बुद्धिबळ खेळाचा, त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यासाठी उपयोग झाला तसेच “मी जिंकू शकतो” हा स्वतःबद्दलचा विश्वास निर्माण झाला. प्रयत्न केला, प्रामाणिकपणे कष्ट केले, मेहनत घेतली, विचारपूर्वक कृती केली की यश मिळू शकते मग आपल्याकडे बाकी काही गोष्टी कमी असतील पण बुद्धी ही गोष्ट अशी आहे की तिचा उपयोग करून आपण आत्मविश्वासाने समाजव्यवस्थेत सन्मानाने उभे राहू शकतो आणि हीच गोष्ट या मुलींनी सिद्ध केली आहे. बुद्धिबळासारखा

खेळ आत्मसात करून एक यशस्वी नागरीक, गृहिणी म्हणून अभिमानाने आपल्या कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळत आहेत.

बुद्धिबळ खेळाचे अजून एक वैशिष्ट्य म्हणजे याचे साहित्य अत्यंत माफक किमतीमध्ये उपलब्ध आहे. तसेच ते माफक खर्चात बनवताही येते, हा खेळ खेळायला जागेचे बंधन नाही, ड्रेसकोड नाही, कोणीही हा खेळ शिकू शकतो, आत्मसात करू शकतो, समाजाच्या सर्व वर्गात पोहोचण्यासाठी हे खूप महत्त्वाचे आहे असे मला वाटते.

मी वाणिज्य शाखेचा पदवीधर असल्यामुळे हे सर्व प्रयोग करताना मला अशा प्रयोगांची अभ्यासपद्धत माहित नव्हती. बुद्धिबळाचा उपयोग होतो हे जाणवत असल्यामुळे मी या खेळाचा प्रसार करित होतो. मग मला टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात समाजशास्त्र हा विषय घेऊन एम्.ए. हा दोन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचा योग्य सल्ला मिळाला. माझे एम्.ए. पूर्ण झाले. मग एम्.फील्., पीएच्.डी.चा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास तुला हे संशोधनाचे अभ्यास कसे करायचे याची मॅथॉडॉलॉजी काय असते हे नीट समजेल, समाजशास्त्राचा अभ्यास झाल्यामुळे अधिक योग्य दिशेने तू बुद्धिबळ आणि समाजशास्त्र यांची सांगड घालू शकशील असा सल्ला मा. डॉ. विशाल जाधव सरांनी मला दिला आणि ते मला यासाठी मार्गदर्शन करित आहेत.

आणि म्हणूनच मी माझ्या एम्.फील्. साठीचा संशोधनाचा अभ्यास विषय निवडला.

“बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर होणारे परिणाम”

प्रकरण २ रे

रिव्ह्यू ऑफ लिटरेचर

२.१ प्रस्तावना -

खेळ आणि समाजशास्त्र या विषयांचा अभ्यास करताना या विषयाच्या तज्ञांची मते अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक आहे. या विषयावर तसे कमी साहित्य उपलब्ध आहे. पण पेरी बोर्दू, डॉ. कॅनन, मोझमीर, पमेला सेरा या अभ्यासकांनी या विषयावर अतिशय खुलासेवार प्रकाश टाकला आहे. त्याचा आढावा पुढे घेत आहे. तसेच Michael W. Raphael यांनी बुद्धिबळ या खेळाचा समाजशास्त्रामधे सहभाग, स्थान यांवर त्यांच्या Chess The Preface to A Technical Resource for Sociology या प्रबंधात शोध घेतला आहे.

२.२ विविध अभ्यासकांच्या लेखांचा आढावा

पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांचा जन्म दि. १ ऑगस्ट १९३० साली 'डिन्गविन'मध्ये झाला. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनेक महान समाजशास्त्रज्ञांपैकी ते एक होते. विशेषतः युद्धानंतर ते 'फ्रेंच समाजशास्त्र' या विषयावर मानवी आणि समाजशास्त्रावर त्यांच्या विचारांचा मोठा प्रभाव होता.

आधुनिक समाजामध्ये पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांना सोशल जगाने 'फिल्ड' म्हणून संबोधले आहे. बोर्द्यु यांना असे वाटते की, सामाजिक कृतींच्या भेदभावामुळे समाजात उपस्थानाची रचना झाली आहे, जसे की कलात्मक क्षेत्र किंवा राजकारण क्षेत्र. या क्षेत्रांत संपूर्ण समाजाबद्दल सापेक्ष स्वायत्तता आहे. ते श्रेणीबद्ध आहेत. तसेच यातून गतिमान स्पर्धातून संघर्ष निर्माण होतो. अशाप्रकारे मार्क्सवादी विश्लेषकांप्रमाणे पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) समाजाच्या कार्यकाळात संघर्ष या विषयावर जोर देतात. परंतु, त्यांच्यासाठी हे संघर्ष विविध सामाजिक क्षेत्रांत सगळ्यात वर आहेत. त्यांचे मूळ त्यांच्या संबंधित पदानुक्रमात सापडतात.

पिअरे बोर्द्यु यांनी ही 'habitus' ही संकल्पना विकसित केली. सामाजिक विज्ञान हा एक मोठा प्रभाव आहे. सामाजिकतेच्या माध्यमातून मिळवलेले थोड्याफार स्वभावावर आधारित सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे कौशल्य विकसित हे सिद्धान्त दर्शविण्याचा प्रयत्न करते.

पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांचा जन्म बर्नेमधील एका छोट्याशा गावात झाला. लहानपणापासूनच ते एक उत्तम विद्यार्थी होते. त्यांनी त्यांचे करिअर खूप लवकर सुरू केले. १९६६ मध्ये पिअरे बोर्द्यु यांनी सांस्कृतिक आचरणासंबंधी अनेक कामे केली. त्यापुढील दशकात त्यांच्या समाजशास्त्रीय कार्याचा आवश्यक भाग व्यापला जातो आणि १९७९ मध्ये 'फरक'

(Difference) प्रकाशनातील समालोचन, सामाजिक समीक्षक, जे सामाजिक क्षेत्रासाठी त्यांचे सर्वोत्तम - ज्ञात आणि सर्वात महत्त्वाचे काम आहे, त्यांचा आढावा घेतात. विसाव्या शतकातील जगातील सर्वात महत्त्वाच्या १० सामाजिक कार्यांपैकी बॉर्द्यु यांचे काम आहे. १९८१ मध्ये कॉलेज डी फ्रान्स येथे ते प्राध्यापक झाले.

पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांच्यासाठी व्यक्तीची जीवनशैली त्यांच्या सामाजिक स्थानाचे प्रतिबिंब आहेत. व्यक्तीचे जीवनमान, भावना, पसंती-नापसंती आणि सामाजिक पदानुक्रमांमध्ये ज्या स्थानांवर ते व्यापतात त्यातील मार्गामधील एक मजबूत सहसंबंध दर्शविण्याचा प्रयत्न करते. पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांनी समाजशास्त्रात पुढील अभ्यास केला ते म्हणजे खेळ समाजशास्त्र, राजकीय समाजशास्त्र इ.

१९९० च्या दशकात पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांना मिडियामधे अधिक रस होता. प्रसारमाध्यमांविषयी त्यांचे समाजशास्त्र मुख्यत्वे दूरचित्रवाणीच्या प्रश्नांसंदर्भात बांधले गेले होते.

पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांचा मृत्यु फुफ्फुसाच्या कर्करोगाने २३ जानेवारी, २००२ रोजी सेंट अंटोनी हॉस्पिटलमध्ये झाला. 'फिल्ड थिअरी'मधील आपल्या शेवटच्या महिन्यांमधील काम करताना त्यांनी चित्रकार 'एडॉआर्ड मानेट'वर एक पुस्तक लिहायला सुरुवात केली. आपल्या मृत्युच्या काही काळाआधीच पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) यांनी स्वतःच्या विश्लेषणासाठी आपले स्केच पूर्ण केले. त्यांनी आपले काम आत्मचरित्रात्मक म्हणून वर्णन करण्यास नकार दिला. परंतु, ज्यामधे त्यांनी सिद्धांतिक साधनेच्या आधारावरचे लेख व सामाजिक आणि बौद्धिक चक्रवृद्धीचे लेख ज्या ग्रंथात लिहिले आहेत तो

ग्रंथ त्यांनी जर्मन प्रकाशकाकडे पाठवला व त्यांनी हा ग्रंथ २००४ मधे फ्रेंचमधे प्रकाशित केला. त्यांचे पॅरिसमधील 'पेरे लाचास' येथे कबरस्तान आहे.

सामाजिक वर्गामध्ये 'स्पोर्ट' महत्त्वपूर्ण योगदान करणारा आहे असे पिअरे बोर्दु (Pierre Bourdieu) म्हणतात. एलिट गटातल्या लोकांना आपल्या स्वतःच्या अटींवर आणि इतरांपर्यंत पोहोचण्यायोग्य नसलेल्या खेळांवर लक्ष केंद्रीत करण्याची व खेळण्याची साधने आहेत. सामाजिक आणि आर्थिक भेद असेपर्यंत आधुनिक खेळांची वाट पूर्णपणे समजली जाऊ शकत नाही.

त्यात सर्वात सामान्य अर्थाने, सामाजिक वर्ग आणि आर्थिक संबंध हे अभ्यासणे गरजेचे आहे. (१) आर्थिक उत्पादनांतील त्यांचे योगदान, (२) संसाधनांवर त्यांचे नियंत्रण आणि (३) त्यांच्या विशिष्ट वर्ग संस्कृती आणि जीवनशैलीद्वारे ओळखलेल्या व्यक्तींचे वर्गीकरण केले जाते. आधुनिक समाजांमध्ये सामाजिक वर्ग हा प्रामुख्याने वैयक्तिक आणि समूहांच्या औद्योगिक आणि आर्थिक प्रक्रियेतील स्थानांवर आधारित आहे म्हणजेच आर्थिकदृष्ट्या समाज विभागला गेला आहे.

स्पोर्ट आणि सोशल क्लास - ऐतिहासिक संदर्भ

ब्रिटनमधील क्रिकेटमधील काही सामाजिक इतिहास - संघ फुटबॉल / सॉकर (मॅसन - १९८०), रग्बी फुटबॉल (डनिंग अॅण्ड शेर्ड - १९७९) आणि क्रिकेट (२००३) यांनी स्पष्टपणे दाखविले आहे की, त्यांनी या खेळांचे विकसन उच्चवर्णीय वर्गाद्वारे स्पर्धा मिळवून केली आहे. ज्यात व्यावसायिक स्वरूपात कामगार वर्ग आणि कमी मध्यमवर्ग सहभागी झाले.

'खेळांच्या आचारसंहिता'मध्ये असलेल्या वर्तणुकीवर आणि विश्वासाने श्रेणी-आधारित दर्जा आणि मूल्य व्यक्त केले.

पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) म्हणतात की, केवळ इंग्रजी सार्वजनिक शाळांमध्ये क्रीडा उदयास आल्या, जेथे समृद्ध, शक्तीशाली आणि कुतुहल कुटुंबातील मुले लोकप्रिय खेळांचे आयोजन करतात आणि आवडीनुसार बदलतात. आधुनिक खेळांच्या स्वरूपात खेळांच्या रचनेला ते हौशी कलामधला एक वर्ग आधारित तत्त्वज्ञानानुसार जोडतात.

खेळ आणि सामाजिक वर्गांचा अभ्यास करताना पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu), सामाजिक वर्ग किती महत्त्वाचा आहे यावर प्रश्न पुढे करत आहेत. कॅनेडियन स्टडी खेळातील प्रेक्षकांवरील सामाजिक, आर्थिक स्थितीचा प्राथमिक प्रभाव अहवाल देते. १९९३ मध्ये अमेरिकेच्या 'जनरल सोशल सर्व्हे डेटा'चे विश्लेषण करून असे समजते की, सांस्कृतिक भांडवल लोकांना खेळण्यासाठी अधिक प्राधान्य देते आणि सामाजिक वर्ग ज्ञान, चव, कौशल्ये प्रदान करते.

पिअरे बोर्द्यु (Pierre Bourdieu) हे त्यांच्या पिढीतील सर्वात प्रभावशाली सामाजिक सिद्धांतकारांपैकी एक होते. त्यांनी केलेल्या मुख्य निष्कर्षांवरून असे सुचविण्यात आले आहे की, खेळांमध्ये सहभाग आहे पण वैयक्तिक क्रीडा उपक्रमांमध्ये व्यावसायिक वर्गांमध्ये विभाग आहेत. विविध देशांमधील अलिकडील संशोधनासह निष्कर्ष थोड्याफार प्रमाणात असे सुचवित असते की क्रीडा आणि उत्पन्न यांत फरक स्पष्ट करणे महत्त्वाचे आहे.

खेळाचे समाजशास्त्र व त्याचे क्षेत्र, त्यातील महत्त्वाच्या बाबी, त्यातील माहितीचा उपयोग करून घेणे व या क्षेत्रासाठी पूर्णपणे तयार होणे यावर सविस्तर लेखन डॉ. कॅनन कोका यांनी आपल्या 'स्पोर्ट्स सोशियॉलॉजी' या लेखात केले आहे. खेळ हा प्रत्येकाच्याच आयुष्याचा एक अविभाज्य भाग असतो. त्याला वयाचे, जातीचे कोणतेही बंधन नाही. अर्थातच, कोणताही खेळ हा एकट्याने खेळता येत नाही. परिसरातील अनेक घटक एकत्र येऊन खेळ खेळले जातात व त्यामुळेच समाजशास्त्र वाढीस लागते. पुरुष व महिला समाजातील दोन मुख्य घटक आहेत. तरीही महिला वर्ग हा पुरुष वर्गापेक्षा खेळात कमी सहभागी होतो. पण अधुनिकीकरणामुळे ही संख्या वाढू लागली आहे. लहान मुलांना देखील अनेक खेळांमार्फत समाजातील अनेक घटकांची ओळख करून दिली जाते. खेळ व राजकारण ह्या दोन्ही गोष्टी हातात हात घालून जातात. यांचा परस्पर संबंध काय असतो. तसेच समाजातील स्तर देखील यात महत्त्वाचा भाग असतो. उच्च स्तरातील लोकांचे खेळ वेगळे तर निम्नस्तरातील लोकांचे खेळ, त्यातील आवाका हा वेगवेगळा असतो. त्याचप्रकारे काही लोक गोल्फ खेळतात तर काही लोक वेटलिफ्टिंग करतात. खरेतर, प्रत्येकजण प्रत्येक खेळ खेळू शकतात पण आर्थिक, सामाजिक व मानसिक परिस्थिती त्याला तसे करू देत नाही. बरेचदा असे दिसून येते की, या अन्य परिस्थितीची उत्तम साथ असल्यास व्यक्ती खेळाच्या क्षेत्रात टिकून राहू शकते.

खेळाचे समाजशास्त्र यात प्रामुख्याने आर्थिक परिस्थिती, शिक्षण, कुटुंब मिडीया यांचा समावेश असतो. काही कारणास्तव राजकारणामुळे किंवा इतर काही कारणांमुळे समाजावर परिणाम होत असेल (उदा. नोटाबंदी किंवा भूकंप) तर त्याचाही परिणाम खेळाच्या समाजशास्त्रावर होतो.

खेळाच्या समाजशास्त्राचे क्षेत्र हे कधीही एका गोष्टीवर लक्ष केंद्रीत करत नाही (उदा. कुटुंबातील हिंसाचार किंवा खेळातील हिंसाचार). खेळाचे समाजशास्त्र हा समाजाचा व सामाजिक संस्कृतीचा एक भाग आहे. खेळ खेळणे ही नुसतीच शारीरिक क्रिया नसून खेळ खेळणे हा आपल्या संस्कृतीचा अनुभव घेणे आहे.

इतिहासात देखील खेळाच्या समाजशास्त्राचा खोलवर अभ्यास केला गेला आहे. लिंग, स्पर्धा, संपत्ती, Sexual Orientation व संस्कृती हे खेळाच्या समाजशास्त्राचे प्रमुख घटक आहेत. १९७० मध्ये आर्थिक स्तर व जातीय स्तर यांवर प्रामुख्याने अभ्यास केला गेला. १९८० मध्ये लिंग व सामाजिक दर्जा यांवर अभ्यास केला गेला तर १९९० मध्ये मिडीया आणि खेळातील राजकारण यांवर अभ्यास केला गेला.

खेळ असले म्हणजे त्या त्या खेळांच्या संबंधीत संस्था देखील असतात. 'स्पोर्ट वर्ल्ड'ने हे जाहीर केले आहे की, एखाद्या खेळात सहभागी होणे म्हणजे वैयक्तिकरीत्या सहभागी होणे नसून त्या संबंधीत संस्थांनी सहभागी होणे आहे. त्यासाठीच 'स्पोर्ट वर्ल्ड'ने काही नियम ठरवले आहेत.

- (१) व्यक्ती व शिक्षक यांमध्ये व्यावसायिक संबंध असावेत.
- (२) मिडीया व खेळांच्या संस्था यांमध्ये व्यावसायिक अॅग्रीमेंट असावे.
- (३) व्यक्ती, शिक्षक व संस्था यांमध्येही व्यावसायिक अॅग्रीमेंट असणे आवश्यक आहे.

ह्या संस्था प्रस्थापित होण्यामागे तो खेळ वृद्धिंगत होण्याची व टिकवण्याची भावना असते. या संस्थांचा खेळाच्या समाजशास्त्रात मोठा भाग असतो. तसेच तो खेळ खेळण्यासाठी मुलांना मोठे व्यासपीठ मिळते.

डॉ. कॅनन यांनी आपल्या लेखात असे स्पष्ट केले आहे की, खेळातील व्यक्ती व समाज यांचा एकमेकांवर अत्यंत प्रभाव असतो.

University of Brno चे **Mojmir Hajex** त्यांच्या **Sociology of Sports** या प्रबंधात सांगतात की, समाजात क्रीडा असणे आवश्यक आहे आणि क्रीडेसाठी समाजशास्त्र आवश्यक आहे.

मोझमीर हाजेक यांनी आपल्या लेखात खेळ हा आपल्या समाजात किती महत्त्वाचा आहे व खेळाच्या समाजशास्त्राला किती संधी उपलब्ध आहेत हे सांगितले आहे. अर्थातच ह्यात अडचणी आहेत. समाजातील अनेक पैलू लक्षात घेऊन सामान्य समाजशास्त्रातील एक शाखा म्हणून खेळांचे समाजशास्त्र म्हणून पाहिले जाते. जेव्हा एखादी क्रीडा आयोजित केली जाते तेव्हा त्यात जागतिक लोकप्रियता, राजकीय प्रभाव व आर्थिक भार यांचा समवेश असतो. परंतु, क्रीडा संघटना सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोन गमावू शकतात कारण तीव्र प्रतिस्पर्धी आणि वाढत्या आकर्षक जागतिक क्रीडा आणि पूरक उद्योग वातावरणात हे नेहमी 'सूर्यास्तास' अधीन असतात. त्याद्वारे मोझमीर यांना असे म्हणायचे आहे की, क्रीडा आणि क्रीडा संघटना यांच्या संबंधात स्पर्धात्मक फायद्यावर जास्त लक्ष केंद्रीत होते. खरेतर हे लक्ष क्रीडा आणि समाजावर होणारे त्याचे सकारात्मक परिणाम ह्यांवर व्हायला हवे. बरेचदा खेळ आणि समाज यात अतिभावबंध निर्माण होतात. तरीही विरोधाभासी गोष्ट म्हणजे खेळ हा शास्त्रीयदृष्ट्या खेळला जातो तर कधी कधी भावनात्मकपणे खेळला जातो. म्हणूनच खेळाचे समाजशास्त्र महत्त्वाचे ठरते. सतत कोण जिंकतो - कोण हरतो ह्या प्रवृत्तीसाठी समाजशास्त्राने सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक महत्त्व लक्षात घेता, समाजशास्त्राने 'क्रीडा समाजशास्त्र' आवश्यक आहे हे जाणून क्रीडांचे संरक्षण केले. खेळावरील कामाचे विशेष लक्ष मिडीयाद्वारे हाताळले जात आहे.

समाजशास्त्र हे जाती, प्रजाती, सामाजिक वर्ग, लिंग आणि लैंगिकता, वय, क्षमता यांवर आधारभूत असते. खेळाचे समाजशास्त्र हे विषमता मिटवण्याचे काम करेल. खेळाला लोकप्रियता मिळणे, त्यातून आनंद मिळणे आणि समिक्षकांचे लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे. हा खेळ योग्यरित्या समाजशास्त्रीय असावा. असा विचार करणे आवश्यक आहे की, हा खेळ ही एक गतीशील सामाजिक - सांस्कृतिक घटना आहे. समाजात क्रीडा असणे आवश्यक आहे तर क्रीडेसाठी समाजशास्त्र आवश्यक आहे.

Pamela Serra या त्यांच्या **Sociology of Sports** या लेखात सांगतात की, समाज आणि खेळ यांतील नातेसंबंध म्हणजेच खेळाचे समाजशास्त्र पुढे त्या लिहितात, सांगतात की,

खेळाचे समाजशास्त्र म्हणजे नक्की काय? पमेला सेरा ह्या आपल्या लेखात असे म्हणतात की, समाज आणि खेळ यांतील नातेसंबंध म्हणजेच खेळाचे समाजशास्त्र होय. समाजातील जीवनमुल्ये, संस्कृती खेळांवर कशी परिणाम करतात हे अभ्यासणे म्हणजे खेळाचे समाजशास्त्र होय. मग खेळाचे समाजशास्त्र याचा अभ्यास करणे का गरजेचे आहे? तर पमेला सेरा आपल्या लेखात म्हणतात की, जे जे समाजात आहे ते ते खेळात देखील आहे उदा. मूल्ये, स्पर्धा, लिंग, वांशिकता, वर्ग, धर्म, राजकारण इ. म्हणजेच खेळ हा त्या त्या समाजाचा आरसा म्हणून ओळखला जातो. खेळ हा आपल्या संस्कृतीचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे, जो जो प्रत्येक जागी वेगळा आहे, जो प्रत्येक पिढीत वेगळा आहे. खेळ याची व्याख्या काय आहे, तो कसा आयोजित केला गेला आहे व तो समाजात कसा समाकलित केला गेला आहे हे पूर्णतः त्या त्या समाजावर अवलंबून असते. याचाच अर्थ, खेळ अभ्यासणे म्हणजेच त्या त्या समाजाचा अभ्यास करणे होय. क्रीडा समाजशास्त्र का महत्त्वाचे आहे हे अभ्यासणे का गरजेचे आहे याची तीन मुख्य कारणे पमेला सेरा यांनी दिली आहेत.

- (१) खेळ हा लोकांच्या आयुष्याचा भाग आहे.
- (२) खेळ हा जीवनावश्यक मूल्यांशी जोडला गेला आहे.
- (३) खेळ हा समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

(१) खेळ हा लोकांच्या आयुष्याचा भाग आहे.

ऑलिंपिक असो, फिफा वर्ल्डकप असो किंवा क्रिकेटची मॅच असो, हे सर्व टेलिव्हीजनवर, इंटरनेटवर सहज बघता येते किंवा त्याबद्दल माहिती मिळवता येते. मुले विविध खेळ बघतात, व्हिडीओ गेम बघतात किंवा पालकांनी सुचवलेल्या खेळात भाग घेतात. आपल्या आवडत्या स्पोर्टस्मनचे फोटो, टॅटू लावतात. अशा अनेक प्रकारे खेळ आपल्या आयुष्याचा भाग झाला आहे.

(२) खेळ हा जीवनावश्यक मूल्यांशी जोडला गेला आहे.

खेळाचा अभ्यास अशासाठीही आवश्यक आहे की, लोक जगाकडे कुठल्या नजरेने बघतात किंवा त्याबद्दल काय विचार करतात. म्हणूनच शास्त्रज्ञांनी अभ्यास करताना खेळ व लोकांची विचारधारा यांची सांगड घातली आहे. ही विचारधारा अनेक गोष्टींबद्दलची असते. संस्कृती, तत्त्वज्ञान, लिंग, जात याबद्दलच्या त्या विचारधारा असतात. प्रत्येक वर्गातील लोकांच्या याविषयीच्या विचारधारा या वेगवेगळ्या असतात. याच विचारधारा खेळात प्रतीत होतात.

(३) खेळ हा समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

खेळ माणसाच्या आयुष्याच्या अनेक गोष्टींमध्ये हात घालतो. कुटुंब, आर्थिक गोष्टी खेळाशी निगडित असतात. एक खेळ कुटुंबातील अनेक लोकांना एकत्र आणतो. पालक अथवा भावंड यांचा खेळाडूंना खेळाच्या प्रॅक्टीससाठी ने-आण करणे, त्यांना खेळांच्या स्पर्धांना नेणे अशा अनेक गोष्टीत सहभाग असतो. कुटुंबच्या कुटुंब प्रेक्षक म्हणून एकत्र येतात. एकत्र बसून क्रिकेटची मॅच बघतात. पालक स्वतः खेळाडू असतील तर ते आपल्या पाल्याला प्रोत्साहित करतात.

अर्थकारण हा देखील एक महत्त्वाचा घटक आहे. तिकिट, क्लब शुल्क, मेंबरशीप शुल्क, खेळासाठीचे सामान, कपडे व जुगार याचा थेट संबंध

अर्थकारणाशी येतो. उदाहरणच द्याचं झालं तर साऊथ अफ्रिकेमध्ये प्रोटीसची टीम ही कॅसल लॅगर यांनी स्पॉन्सर केली आहे तर ब्लू बुल्स् रग्बी टीम ही वोडाकॉमनी स्पॉन्सर केली आहे. त्या खेळाची मार्केटव्हॅल्यू काय आहे, समाजात किती प्रसिद्ध आहे, त्या प्रमाणावर खेळाडू, प्रशिक्षक व खेळाच्या इतर गोष्टींवर पैसा गुंतवला जातो. स्पॉन्सरशीप हा अर्थकारणातला अजून एक महत्त्वाचा भाग आहे.

खेळ आणि राजकारण - पमेली सेरा यांनी आपल्या लेखात असे लिहिले आहे की, राजकारण आणि खेळ दोघेही एकमेकांचा वापर स्वतःसाठी करून घेतात. प्रत्येक देश स्वतःची प्रतिमा उंचावण्यासाठी खेळाचा वापर करतो. खेळाचा चांगल्या अर्थाने वापर ज्यांनी केला त्याचे सर्वात चांगले उदाहरण म्हणजे साऊथ अफ्रिका. साऊथ अफ्रिकेने अतिशय हुशारीने खेळांमार्फत, खेळांच्या स्पर्धामार्फत आपल्या विखुरलेल्या समाजाला एकत्र आणले व आपली राष्ट्रीय ओळख वाढविली. विविध लोकांच्या एकत्र येण्यामुळेच साऊथ अफ्रिकेत 'रेनबो नेशन'ची क्रांती झाली. २० वर्षांपूर्वी तर रग्बी टीममध्ये विशिष्ट रंगांच्या लोकांसाठी (साऊथ अफ्रिकेत काळे लोक) राखीव जागा ठेवल्या गेल्या. २००४ मध्ये एका गोऱ्या टेनिस खेळाडू (Adele Van Niekark) कडून मेडल काढून घेतले कारण त्यांच्या टीमने राखीव खेळाडूंच्या अटीची पूर्तता केली नव्हती.

साऊथ अफ्रिकेने चार मोठ्या स्पर्धांचे आयोजन आपल्या देशात केले. १९९५ चा रग्बी वर्ल्डकप, १९९६ सालचा अफ्रिका कप ऑफ नेशन्स्, २००३ चा क्रिकेट वर्ल्डकप व २०१० साली झालेला फिफा वर्ल्डकप. हे चारही सोहळे ह्या देशासाठी खूपच महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत.

अशा विविध अंगांनी खेळ व समाज एकमेकांसाठी खूप महत्त्वाचे आहेत. खेळ जेवढा समाजावर परिणाम करतो तेवढाच समाज, त्याचे आचारविचार तेवढ्याच ताकदीने खेळात प्रतिवर्तित होताना दिसतात.

Michael W. Raphael सांगतात की, बुद्धिबळ हा जीवन आणि नैतिकता यांची जोड करून खेळला जाणारा खेळ आहे. माणसाचे जीवन हे बुद्धिबळाच्या खेळातून सतत प्रतित होत असते.

बुद्धिबळ हा एक ऐतिहासिक खेळ आहे. जीवन आणि नैतिकता यांची जोड करून खेळला जाणारा खेळ आहे. ह्या खेळाची महती इतकी आहे की, कलाकार, कवी, इतिहासकार, गणितज्ञ सर्वांनी या खेळाचा उल्लेख अतिशय उत्तम म्हणून आवर्जून केला आहे. या खेळाने मनोविज्ञान व संगणक विज्ञानातील प्रगतीत योगदान दिले आहे. अनेक साहित्यिकांनी देखील या खेळास गौरवले आहे. इंग्रजी साहित्य बेरी कॉलेजमधील इंग्रजीचे प्राध्यापक मार्क एन्. टेलर यांनी या खेळाबद्दल खूप काही लिहून ठेवले आहे. जॉर्जियामधील साहित्यिक हॉवर्ड यांनी गोल्डोस्कीची शतरंज कथा, तंत्रज्ञानाच्या तंत्रज्ञानाची कथा व या खेळाच्या खोलीची व्याख्या केली आहे. माणसाचे जीवन हे बुद्धिबळाच्या खेळातून सतत प्रतित होत असते असे मायकेल राफेल यांचे म्हणणे आहे. म्हणूनच समाजशास्त्रासाठी हा खेळ समजून घेणे तांत्रिकदृष्ट्या आवश्यक आहे. मायक्रेल राफेल यांनी त्यांच्या लेखात लिहिले आहे की, माणसाचा स्वार्थीपणा, ढोंगीपणा, भिती अशा व इतर अशाच गोष्टींना समजून घ्यायचे असेल तर ह्या खेळाचा निश्चितच उपयोग होतो. म्हणजेच हा खेळ समजून घेतला की, मानवी जीवनातील अनेक गोष्टींचा अभ्यास करता येतो. जगात भिन्न भिन्न व्यक्तींचा समावेश आहे. तसेच बुद्धिबळात देखील भिन्न प्रकृतीचे मोहरे असतात. याचा मनोवैज्ञानिकांना खूप उपयोग होतो. मानवी मन आणि वैश्विक मन यांना समजून घेण्यात त्यांना असा फायदा होतो.

बुद्धिबळाची व्याख्या करताना मायकेल म्हणतात की, या खेळाची व्याख्या करणे अतिशय अवघड आहे. सर्वसाधारणपणे या व्याख्यांमधून असे दिसून येते की, चेस हा फक्त एक खेळ आहे आणि अजून काहीही नाही. पण असे म्हणणे

फारच चुकीचे ठरेल. गेम प्ले ही एक अशी समजूत आहे की, गेम थिअरीचा उपयोग खेळाडूंची विचारप्रक्रिया किंवा वर्तनाचे मनोवैज्ञानिक विश्लेषण करून त्याची तर्कसंगत निवड करतात. सामाजिकदृष्ट्या, मानसिकदृष्ट्या या खेळाकडे वेगळ्या नजरेने पाहिले जाते म्हणूनच हा खेळ नुसता खेळ राहत नाही. म्हणूनच लोकांनी फक्त खेळ म्हणून पाहणे चुकीचे ठरते.

या खेळात तर्कसंगत विचार असतो. स्वतःची खेळी झाल्यानंतर प्रतिस्पर्धी काय खेळी खेळणार आहे, व त्यावर आपली खेळी काय असावी याचा विचार केला जातो व प्रत्येक खेळीला असाच विचार केला जातो. मायकेल राफेल म्हणतात की, प्रतिस्पर्धींनी जी खेळी खेळली ती चांगली आहे की वाईट आहे हे लगेच कधी कधीच कळू शकत नाही. हे फक्त कॉम्प्युटरच जाणू शकतो. म्हणूनच जेव्हा बुद्धिबळ खेळाडूंनी संगणकाचे निर्णयक्षमतेचे धोरण ठरवले तेव्हा आपसूकच त्याची क्षमता कमी झाली.

शेंक उल्लेख करतेवेळी म्हणतात की, शतरंज एक शक्तीशाली कमी करणारा एजंट आहे. हे संपूर्ण युद्धक्षेत्र किंवा शहर किंवा ग्रह खाली साठ चौकोनी वर्ग कमी करू शकते आणि तरीही त्या सरलीकृत फ्रेममध्ये शतरंज त्याची सक्रीय गुणवत्ता राखून ठेवते. हिमवर्षावाप्रमाणे ते गोष्टी कमी करते परंतु गतीशील राहते. तरी सुद्धा, बुद्धिबळाचा विचार प्रयोग कमी होत नाही, विश्लेषणामुळे ते अधिक आक्रमक होते परंतु विश्लेषणामुळे निर्दिष्ट करून सामाजिक आयुष्याचे नेव्हीगेशन मूर्त रूप धारण करते.

चेस हा असा एक खेळ आहे जिथे राजा हा अंतापर्यंत असतो. जोपर्यंत चेकमेट होत नाही तोपर्यंत बाकी सगळ्यांमध्ये चेतना असते. एकदा का चेकमेट झाले की बाकी सगळ्यांमधलीच चेतना निघून जाते. याला मायकेल राफेल यांनी

प्रकाश आणि अंधार यांची उपमा दिली आहे. जीवनात प्रकाश व अंधार यात सतत चढाओढ झालेली दिसते. जीवन हे बुद्धिबळातील राजासारखे आहे.

- सर्व शक्ती जागाद्वारे पात्र आहेत.
- सर्व शक्ती वेळेनुसार पात्र आहेत.
- सर्व शक्तींना मर्यादा आहेत.

या सर्व संबंधांमुळे राफेल असे म्हणतात की, कमीत कमी यापुढे बुद्धिबळाकडे फक्त खेळ म्हणून पाहिले जाणार नाही. बुद्धिबळ हा खेळ वास्तविकता दर्शवितो असे बुद्धिबळातील राजाकडून वाटते. शेवटी, प्रत्येक वयाच्या सामाजिक परिस्थितीत चेसबोर्डवर प्रतिकात्मकदृष्ट्या स्पष्ट केले. आपल्याला भेटलेले विविध पात्र त्या खेळांमार्फत आपल्याला दिसून येतात. म्हणजेच इतरांना तर जाणून घेऊन पण स्वतःला सुद्धा ओळखले असेल तर ह्या खेळामार्फत समजून घेता येईल.

रशिया - अमेरिका शीतयुद्धाचा काळ आणि बुद्धिबळ -

खेळाचे समाजावर आणि समाजाचे खेळावर कसे खोलवर परिणाम होतात याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे १९७२ साली झालेले वर्ल्ड चेंस चॅम्पियनशीपमधील बुद्धिबळाचे डाव. १९४५ ते १९८७ दरम्यान असलेले यू.एस्. आणि यू.एस्.एस्.आर्. यांच्यातील शीतयुद्ध या स कारणीभूत ठरले. त्या काळात अमेरिका व रशिया यांच्यातील संबंध तणावपूर्ण होते. त्यातच १९७२ साली सुरु झालेल्या बुद्धिबळाच्या विश्वविजेत्यासाठी झालेल्या स्पर्धेने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. ह्यात समावेश होता तो अमेरिकन बुद्धिबळपटू बॉबी फिशर व रशियन खेळाडू बोरीस स्पास्की यांचा. दोघेही आपापल्या देशातील नावाजलेले खेळाडू होते. कडक सुरक्षा व असंख्य कॅमेरे हा खेळ सुरु असताना लावले गेले. हजारोंच्या संख्येने प्रेक्षक वर्ग उपस्थित होता. संपूर्ण जगाचे डोळे हा खेळ बघत होते. दोन्ही देशातील असलेल्या तणावपूर्ण संबंधांमुळे दोन्ही देशातील नागरीक श्वास रोखून डाव बघत होते. (ज्याप्रकारे भारत - पाकिस्तान क्रिकेट मॅच बघतात.) प्रत्येकालाच हा गेम स्वतःचा वाटून आपापल्या देशातील खेळाडू जिंकावा असे वाटत होते. अमेरिकन खेळाडू बॉबी फिशर हा १२.५ (बोरीस स्पास्की - ८.५) असे गुण मिळवून विश्वविजेता झाला देखील.

खरे तर खेळाचे महात्म्य असे आहे की, खिलाडूवृत्तीमुळे जग जिंकता येते. बोरीस स्पास्की यांनी सुद्धा मोठ्या मनाने पराभव मान्य केला व टाळ्या वाजवून फिशर यांचे वर्चस्व मान्य केले. स्पास्कीच्या या कृतीने वातावरण काहीसे हलके झाले होते. अनेक तऱ्हेने या गोष्टींचे पडसाद समाजावर उमटले. या प्रसंगांना धरून २०१५ साली पॉन सॅक्रीफाईस नावाचा चित्रपट देखील प्रकाशित झाला.

भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या लेखांच्या अभ्यासातून समाजाविषयी, त्याच्या मानसिकतेविषयी, त्याच्या गरजा, अडचणी माहिती करून घेतल्या.

आंद्रे बेटील हे भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आणि लेखक आहेत. दक्षिण भारतातील जातीव्यवस्थेच्या अध्ययनासाठी ते प्रसिद्ध आहेत. २००३ पासून ते समाजशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक आहेत. त्यांना भारत सरकारकडून पद्मभूषण देवून गौरविण्यात आले आहे. अगदी लहान वयातच त्यांनी भारतात आणि परदेशातही अनेक विद्यापीठातून अनेक पुरस्कार आणि सहभाग प्राप्त केले.

आंद्रे बेटील हे एक मानववंश शास्त्रज्ञ आहेत. उदारमतवादी दृष्टीकोन असलेले उत्कृष्ट समाजशास्त्रज्ञांपैकी एक ते आहेत. त्यांनी जाति, वर्ग, धर्म, श्रीमंत आणि गरीब, रूढीवादी आणि आधुनिक लोकांशी संबंधित असे कार्य केले आहे.

बेटील यांचे कार्य मुख्यतः समाजाच्या विरोधाभासांवर केंद्रीत आहे. लोक कमकुवत वर्ग किंवा अल्पसंख्याकांना आरक्षण देणे योग्य समजतात किंवा त्यांच्या स्थितीचे समर्थन करतात, परंतु उलटपक्षी ते भेदभावांचे मुख्य गहन करते.

बेटील असे मानतात की, एक स्वतंत्र व्यक्ती असणे म्हणजे स्वतःची बुद्धी व तर्कशक्ती स्वतःच्या मर्जेने वापरणे पण जीवनात महत्त्वपूर्ण निर्णय घेताना त्याचे विचार नेहमीच प्रतिबंधित असतात आणि "लोक काय विचार करणार आहेत" द्वारे निर्देशित केले जातात. या विचाराने खूप दबाव येतो आणि अखेरीस तर्कशास्त्र वापरण्याचा विचार चुकीचा ठरतो.

त्यांच्या लेखांमध्ये आपल्या जीवनात धर्माचे महत्त्व आणि समाजातील धर्मनिरपेक्षता कशाप्रकारे दिसून येते हे देखील दर्शवते.

बेटील यांचे लेखन विशेषतः दक्षिण भारताच्या तंजौर समुदायावर आधारित आहे, ज्यात त्यांचे बालपण आणि कौटुंबिक संबंध आहेत. त्यांच्या पुस्तकात त्यांनी तमिळ ब्राह्मणांच्या वृत्तीचा उल्लेख केला आहे जे स्वतःला ब्राह्मण आणि अस्पृश्य यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ मानतात. लोक त्यांच्या दृष्टिकोनामध्ये इतके कठोर कसे आहेत हे त्यांनी देखील निर्दिष्ट केले आहे.

आंद्रे बेटील यांनी केलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांचे पद्धतशीर दृष्टिकोन, खुलेपणा आणि काही सखोल कलंकांबद्दल स्वीकृती असा बदल दर्शवते. एका वर्गीकृत समाजात तो स्वप्नलोकांना भ्रम मानतो आणि म्हणूनच त्या विचारांना स्वीकारत नाही. त्यांच्या सिद्धांतांवरून एक अनुमान काढले गेले आहे की, आंद्रे असा विचार करतात की लोकांनी एक तर्कसंगत समाज निर्माण करण्यासाठी कार्य केले पाहिजे.

डॉ. गेल ऑम्बेट या अमेरिकन वंशाच्या भारतीय समाजशास्त्रज्ञ व इतिहासकार आहेत. या महात्मा फुले, आंबेडकरवाद व मार्क्सवाद या डाव्या पुरोगामी चळवळीच्या अभ्यासक आहेत. त्यांचे ब्राह्मणेतर चळवळीच्या सामाजिक सांस्कृतिक उठावाचे व्यासंगी संशोधन प्रसिद्ध आहे.

मूळच्या अमेरिकेतील असलेल्या डॉ. गेल यांनी इ.स. १९८३ मध्ये भारतीय नागरिकत्व स्वीकारले. कॅलिफोर्निया विद्यापीठातून त्यांनी एम्.ए. पीएच्.डी पदवी

प्राप्त केली आहे. इ.स. २०१२ सालापासून त्या नवी दिल्ली येथील जमिया मिलिया विद्यापीठात प्राध्यापक आहेत.

डॉ. ऑम्बेट यांनी दलित आणि जातिविरोधी चळवळ, पर्यावरणीय चळवळ आणि शेतकऱ्यांसाठीच्या चळवळी विशेषकरून ग्रामीण महिलांसह सामाजिक चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला. त्या दक्षिण महाराष्ट्रातील सांगली आणि सातारा जिल्ह्यात असलेल्या महिलांच्या समस्या आणि शेतकरी महिला आघाडी आणि महिलांच्या राजकीय शक्तीच्या अधिकारांवर, विषयांवर कार्य करतात.

डॉ. ऑम्बेट असे मानतात की, हिंदुत्ववादी गट, जातिआधारित भेदभाव असूनही विविध जातींमध्ये एकता निर्माण करण्यासाठी भूगोल, वंश आणि वारसा या आधारांवर हिंदू धर्माची जातीय परिभाषा वाढवतात.

२००१ च्या जागतिक परिषदेत डॉ. ऑम्बेट यांनी दलित कार्यकर्त्यांनी केलेल्या भूमिकेचे समर्थन केले आहे.

डॉ. गेल ऑम्बेट यांच्या मते, अनुसूचित जाती किंवा कोणत्याही जातीच्या गटातील गतिशीलतेचा प्रश्न सामान्यतः जातींच्या चळवळीच्या प्रश्नाशी संबंधित आहे, कारण ते गतीच्या नियमांद्वारे ठरवले जाते. जातिव्यवस्था म्हणजे श्रमांचे विभाजन नव्हे. जातिव्यवस्थेची मूलभूत वैशिष्ट्ये वेगळी आहेत. खरेतर जातिव्यवस्थेने गतिशीलता रोखली आहे. यामुळे केवळ सर्व जातींमध्ये किंवा अनुसूचित जातींमध्येच नव्हे तर उपजातींमधे गतिशीलता प्रतिबंधित झाली आहे.

डॉ. ऑम्बेट यांच्या शैक्षणिक लेखनात वर्ग, जात आणि लैंगिक समस्यांवरील असंख्य पुस्तके व लेख समाविष्ट आहेत.

दिपांकर गुप्ता (जन्म : ११ ऑक्टोबर १९४९), एक भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आहेत. ते पूर्वी 'सेंटर ऑफ द स्टडी ऑफ सोशल सिस्टीम' मध्ये प्राध्यापक होते. जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ, नवी दिल्ली येथे समाजशास्त्र विभागाचे प्राध्यापक म्हणून १९९१-९४ या थोड्या काळासाठी काम पाहिले. सध्या ते ग्रामीण - शहरी परिवर्तन, कामगारांचे कायदे, जाती व जाती आणि परिवर्तन यात संशोधन करत आहेत. 'द टाइम्स ऑफ इंडिया, दि हिंदू, द इंडियन एक्सप्रेस यात ते नियमितपणे स्तंभलेखन करतात.

गुप्ता यांचा जन्म बिहारच्या पटना येथे झाला. दिल्ली, मुंबई व कानपूर मध्ये त्यांनी त्यांचे शालेय शिक्षण व महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केले. १९७७ साली जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठातून पीएच्.डी. करण्यापूर्वी त्यांनी १९७१ साली दिल्ली विद्यापीठातून समाजशास्त्र विषयात एम्.ए. पूर्ण केले.

दिपांकर म्हणतात की, १९८० च्या दशकापासून ग्रामीण भारताला भेट देऊन मला खूप त्रास झाला. केवळ गरिबीमुळेच नव्हे तर भारतीय गावांची कठोर पुनरावृत्ती करण्याची गरज होती. एकेकाळी शक्तीशाली ग्रामीण कुटुंब जे पूर्वी ग्रामीण भारतातील स्थिती व शक्तीचे प्रतिनिधीत्व करीत होते, त्यांचे महत्त्व कमी झाले आहे. मी गावांवर संशोधन करायचे ठरवले. विद्यार्थ्यांकडची पुस्तके कालबाह्य झाली होती. शिस्तबद्धता नव्हती. प्रथम मी जातीव्यवस्थेचे पुन्हा परिक्षण केले. अपेक्षेप्रमाणेच मी या विषयावर जितका अभ्यास केला तितकाच मला ग्रामीण भागातील आर्थिक आणि राजकीय संबंधातील बदल घडवून आणण्याची गरज होती. ग्रामीण भारताचा बदललेला चेहरा म्हणजे मोठ्या सामाजिक परिवर्तनाचा स्रोत आहे. माझा असा विश्वास आहे की गाव ही एक

परंपरा आहे आणि शहर आधुनिकतेची जागा आहे. जर आपण गावातून सुरुवात केली तर शहर भागाशी निगडीत असलेले संबंधित प्रश्न सुटतात. देश आणि गाव वेगळ्या परंतु परस्परसंवादी म्हणून एकत्रित आहेत, जसे ग्रामीण भागातील क्षितीज आता विकसित शहरी अर्थव्यवस्थेची ओळख घेतात.

दिपांकर गुप्ता यांनी मानववंशशास्त्रावर अनेक संशोधन केले व त्यांची विविध सामाजिक विषयांवरची २९ पुस्तके उपलब्ध आहेत.

एम्. एन्. श्रीनिवास हे भारताचे प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ होते. दक्षिण भारतामध्ये त्यांनी जाती आणि जातीव्यवस्था, सामाजिक वर्गीकरण, सांस्कृतिकरण आणि पाश्चात्यकरण यांवर कार्य केले. त्यांनी 'प्रभावी जाती'ची संकल्पना सादर केली. १९७७ मध्ये भारत सरकारद्वारे विज्ञान व अभियांत्रिकी क्षेत्रात एम्. एन्. श्रीनिवास यांना पद्मभूषण देण्यात आला. श्रीनिवास यांचे समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानववंशशास्त्र व भारतातील सार्वजनिक जीवनशैलीच्या विषयातील योगदान अद्वितीय होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस क्षेत्रीय अभ्यासास एकेरी मजबूत मोलमधून बाहेर पडण्याची त्यांची क्षमता होती. सामाजिक मानववंशशास्त्र विषयक अनुशासनात्मक प्रयोग करणे व दुसरीकडे समाजशास्त्र म्हणून त्यांची मौलिकता चिन्हांकीत करते.

एम्. एन्. श्रीनिवास यांच्या मते "संस्कृती ही एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे हिंदू जाती, आदिवासी किंवा इतर गट, त्यांच्या प्रथा, अनुष्ठान, विचारधारा आणि जीवनाचा मार्ग सांगितला जातो."

मैसूर गावातील त्यांच्या अभ्यासामधे श्रीनिवास असे आढळले की काही वेळी किंवा इतर जाती प्रत्येक वंशाने त्यांचे गुणधर्म वगळता आणि त्यांच्यावरील जातींचा अवलंब करण्याचा प्रयत्न करून पदानुक्रमे आपले पद बदलण्याचा प्रयत्न केला.

श्रीनिवास यांनी जाति व धर्म (१९५२, १९५९, १९६२ व १९६६) या विषयांचा अभ्यास केवळ त्यांच्या संरचनात्मक - कार्यात्मक पैलूंवरच नव्हे तर ग्रामीण परिस्थितीत जातिव्यवस्थेच्या गतिशीलतेवर प्रकाश टाकला. त्यांनी आंतरजातीय संबंधांची वास्तविकता समजून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या गतिशीलतेची व्याख्या करण्यासाठी 'प्रभावी जाती', 'संस्कृतीकरण पश्चिमिता' आणि 'धर्मनिरपेक्षता' यांसारख्या संकल्पनात्मक साधनांचा प्रस्ताव दिला.

ग्रामीण पातळीवरील पॉवर रिलेशनशीपच्या अभ्यासात 'प्रभावी जाती'ची संकल्पना वापरली गेली आहे. श्रीनिवास (१९६०) यांनी ग्राम समाजातील रचना आणि बदल यांवर अनेक अभ्यासांचे परिणाम सादर केले.

श्रीनिवास आपल्या समाजाला समजण्यासाठी दोन मुलभूत संकल्पना स्पष्ट करतात. त्या आहेत :-

१) पुस्तक दृष्य (बुकीश दृष्टीकोन)

२) फील्ड व्ह्यू

१) पुस्तक दृष्य :- धर्म, वर्ण, जाति, कुटुंब गाव आणि भौगोलिक संरचना मुख्य घटक आहेत; ज्यांना भारतीय समाजाचा आधार म्हणून ओळखले जाते. अशा तत्वांबद्दलचे ज्ञान पवित्र ग्रंथांतून किंवा पुस्तकांमधून प्राप्त होते. याला

श्रीनिवास बुकीश दृष्टीकोन म्हणतात. पुस्तक दृष्य इन्डोलॉजी म्हणूनही ओळखले जाते, जे श्रीनिवासांना अजिबात मान्य नाही आणि त्यांनी फील्ड दृश्यावर भर दिला.

२) फील्ड व्ह्यू :- श्रीनिवास मानतात की भारतीय समाजाच्या विविध क्षेत्रांबद्दलचे ज्ञान क्षेत्राच्या कामातून मिळू शकते. ते समाजाला समजण्यासाठी अनुभवात्मक अभ्यासाची निवड करतो. ग्रंथ सिद्धांताच्या निर्मितीऐवजी श्रीनिवासने छोट्या प्रादेशिक अभ्यासाचा मार्ग घेतला. या संदर्भात, ग्रामीण भारतीय समाजाची जनशक्ती समजून घेण्यासाठी फील्ड कार्य महत्त्वाची भूमिका बजावते.

बी. एस्. बाविस्कर हे भारताचे प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञ होते. १९५० च्या दशकाच्या अखेरीस 'दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स'मध्ये मास्टर डिग्रीच्या अध्ययनात बाविस्कर यांना कॅम्पसच्या त्याच भागात असलेल्या समाजशास्त्राच्या विभागात शिकत असलेल्या त्यांच्या मित्राशी चर्चा करत असताना त्यांनी शोधून काढले की, ग्रामीण महाराष्ट्रातील त्यांच्या बालपणापासून त्यांना जवळून ओळखले जाणारे कृषी समाज, जात आणि वर्ग यांचे मुद्दे समाजशास्त्रामध्ये मुख्य होते. १९६० साली त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात पदवी मिळवून ते समाजशास्त्राकडे वळाले.

समाजशास्त्राच्या विभागामध्ये प्रवेश केल्यानंतर बी. एस्. बाविस्कर हे राष्ट्रीय केंद्र स्थापन करणाऱ्या प्रोफेसर एम्. एन्. श्रीनिवास यांच्या प्रभावाखाली आले. दोन वर्षांच्या मास्टर प्रोग्रॅमच्या शेवटी बाविस्कर यांनी परिक्षेत अग्रगण्य कामगिरी केली.

बाविस्कर यांनी मुख्यतः महिलांविषयीच्या अडचणी हाताळल्या. महिला सशक्तीकरण केले. स्त्रियांना त्यांचे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक अधिकार दिले पाहिजे, अनेक मार्गांनी स्त्रिया सशक्त झाल्या पाहिजेत यासाठी ते झटले. स्त्रियांसाठी त्यांनी आरक्षित कोटा मिळवून दिला. भारतीय संविधानात बदल करून त्यात कायदेशीर तरतुदी आणल्या. ग्रामीण विभागातील महिलांवरही त्यांनी खास लक्ष केंद्रीत केले.

कृषी विभागातही त्यांनी खास काम केले. स्वतः शेतकऱ्यांचा मुलगा असल्यामुळे शेतकऱ्यांबद्दल त्यांना खरी कणव होती. 'ग्रामीण महाराष्ट्र' हा विषय घेऊन त्यांनी त्यांची पीएच्.डी. पूर्ण केली.

आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या काही वर्षात अॅटवुडबरोबर काम केले. ग्रामीण भागातील दुग्धशाळा सहकारी संस्थांच्या अभ्यासाचे ते ज्येष्ठ व्यक्ती होते.

त्यांच्या निधनानंतर दिल्ली विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागातील मीनाक्षी थापन यांनी बी. एस्. बाविस्कर यांची तुलना सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ बोर्दु यांच्याशी केली.

उदाहरणार्थ, सोनारकामामधे काम करणाऱ्या भिन्न जाती आहेत. दाविदनिय सोनार, अहिर सोनार, लाड सोनार इ. यांपैकी प्रत्येक जण संपूर्णपणे समाधानी आहे आणि महाराष्ट्रात वंशानुगत व्यापलेल्या आहेत. यांव्यतिरिक्त जातींना देखील विशिष्ट क्रमवारीत स्थान देण्यात आले आहे.

कर्वे म्हणतात, संयुक्त कुटुंब सामान्यतः एका छताखाली राहतात, जे एक स्वयंपाकघरामध्ये शिजवलेले अन्न खातात, ज्यात मालमत्ता सामाईक असते,

सामान्य कौटुंबिक उपासनेत भाग घेतात आणि एखाद्या विशिष्ट प्रकारचे नातेवाईक म्हणून एकमेकांशी संबंधित असतात.

अशाप्रकारे भाषिक क्षेत्र, जाती आणि कुटुंब - भारतातील कोणत्याही गटाच्या संस्कृतीतील तीन महत्त्वाचे घटक आहेत. हे भारताच्या आदिम जमातीसही म्हणतात. या जमाती हजारो वर्षांपासून इतर लोकांबरोबर राहिल्या आहेत.

डॉ. इरावती कर्वे या मानवशास्त्र व समाजशास्त्र या विषयांतील जागतिक किर्तीच्या संशोधिका; तितक्याच उत्कृष्ट लेखिका आणि स्वतःच स्त्री-स्वातंत्र्याचे उदाहरण ठरलेल्या पुरोगामी विचारवंत होत्या.

समाजाबद्दलचे लोकांचे आकलन समृद्ध करणाऱ्या, सामाजिक, सांस्कृतिक व शारीरिक मानव-शास्त्रावर प्रभुत्व सिद्ध करणाऱ्या जागतिक किर्तीच्या संशोधक डॉ. इरावती कर्वे यांचा जन्म ब्रह्मदेशात झाला.

मूळच्या इरावती गणेश करमरकर यांचे शिक्षण पुण्यातील हुजूरपागा शाळेत झाले. १९२२ साली त्या मॅट्रीक पास झाल्या आणि १९२६ साली गर्ग्युसन महाविद्यालयातून तत्त्वज्ञान विषय घेऊन बी.ए. (ऑनर्स) झाल्या. त्याच वर्षी त्यांचा विवाह महर्षी कर्वे यांचे चिरंजीव डॉ. दिनकर कर्वे यांच्याशी झाला. ज्येष्ठ समाज-शास्त्रज्ञ डॉ. धुर्ये यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'परशुरामाबाबत दंतकथा' व 'चित्पावन ब्राह्मण' अशा दोन प्रबंधांचा अभ्यास करून त्यांनी १९२८ साली मुंबई विद्यापीठाची एम्.ए.ची पदवी मिळविली. १९२८-३० या काळात बर्लिन विद्यापीठातून 'मानवी कवटीच्या भागांचे एकमेकांशी प्रमाण' या विषयावर त्यांनी

पीएच्.डी. केली. पुढे त्यांनी काही काळ एस्.एन्.डी.टी. विद्यापीठात कुलसचिव म्हणून काम पाहिले.

इरावतीबाई महाराष्ट्रात त्यांच्या मराठी साहित्यातील लेखन कर्तृत्वामुळे प्रसिद्ध आहेत. परंतु, जगात त्या त्यांच्या भारतातील नातेदारी व्यवस्थेवरील अभ्यासासाठी, 'भारतातील नातेदारी पद्धतीने संघटन' या पुस्तकामुळे (भारतातील कुटुंबव्यवस्था व नातेसंबंध यांचा संशोधनात्मक आढावा घेणारे पुस्तक) मानव-शास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या पुस्तकात इरावतीबाईंनी भारतातील सर्व भाषिक समूहातील नातेवाचक संज्ञांचा तपशीलवार आढावा घेतला आहे. इरावतीबाईंनी शास्त्रज्ञ म्हणून मानवशास्त्राच्या सर्व उपशाखांच्या - सामाजिक, सांस्कृतिक, शरीरमानवशास्त्र, पुरातत्त्वविज्ञान, भाषाविज्ञान या उपशाखांच्या अध्ययनात व लेखनात आपला ठसा उमटवला आहे. इरावतीबाईंनी केवळ खोलीत बसून संशोधनात्मक अभ्यासा किंवा लेखन केले आहे असे नाही, तर त्यांनी संशोधनासाठी भारतभ्रमण केले; अनेक वर्षे पंढरीची वारीही केली, अनेक जत्रा-यात्रा जवळून अनुभवल्या.

समाजाल 'गोधडी'ची उपमा देऊन त्यांनी त्यामागील व्यापक अर्थ सांगितला. वेगवेगळ्या रंगांच्या, आकारांच्या तुकड्यांनी मिळून गोधडी हे अखंड वस्त्र तयार होते, त्याप्रमाणेच समाजातील निरनिराळी माणसे एकत्र येऊन समाज निर्माण होतो; माणसे एकमेकांच्या जवळ येतात, जोडली जातात, एकमेकांच्यात मिसळतात व पुन्हा तुटली जातात, तरीही त्यांची समाजातील वीण पक्की असते, असा समर्पक विचार त्यांनी मांडला.

स्त्री-स्वातंत्र्याबाबतच्या त्यांच्या कल्पना अतिशय आधुनिक होत्या. त्या काळी स्त्री-स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या स्त्रियांना त्या उद्देशून म्हणत, “बायांनो, पुरुषांशी भांडताना फक्त समान हक्कांसाठी काय भांडता? नेहमी जास्त हक्कांसाठी भांडत जा.”

इरावती कर्वे म्हणतात, “भारतातील कोणत्याही गटाच्या, संस्कृतीच्या कोणत्याही टप्प्यात त्यांची जातिव्यवस्था समजून घेणे आवश्यक असते. जातिव्यवस्थेची संरचना बऱ्याच भारतीय आणि परदेशी मानववंशशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञांनी चांगल्याप्रकारे वर्णन केलेल्या नातेवाईक संघटनेच्या अनेक वैशिष्ट्यांना समजण्यासाठी लक्षात ठेवली पाहिजे.

जाति, फारच अपवाद वगळता, एक समाजातील समूह, एक भाषिक क्षेत्रापर्यंत मर्यादित आहे. एका विशिष्ट क्षेत्रामध्ये अंतर्ग्रहण आणि वितरण जातीसंदर्भात रक्तसंबंध किंवा विवाहामुळे एकमेकांशी संबंधित असतात. म्हणून जातीला विस्तारीत किंवा ग्रुप म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते.

भारतीय साहित्यात जुन्या व नवीन दोन्ही, जाति, जाता किंवा कुलम या जातीचे वेगवेगळे शब्द आहेत. बऱ्याच जातींमध्ये समान दर्जा असणे व समान कार्य करणे ही नांवे आहेत; ज्यापैकी एक भाग सामान्य असू शकतो. अशाप्रकारे सुवर्ण कामकाजावर कार्यरत असलेल्या जातींमध्ये सोनार (सोन्याचे कार्यकर्ते) त्यांच्या नांवे सामान्य भाग म्हणून असतात.

२.३ भारतातील मध्यमवर्गीय आणि खेळ

समाजातील लोकांचे रहाणीमान, खर्च करण्याची ताकद, सवयी आदी गोष्टींवरून गरीब, मध्यमवर्ग व श्रीमंत असे ढोबळमानाने भाग होतात. साधारणपणे श्रीमंत वर्गाला जास्त सोईसुविधा उपलब्ध असतात किंवा उपलब्ध करून घेणे, त्यांच्याकडील पैशामुळे त्यांना जास्त शक्य असते. परंतु, गरीब वर्गाला प्राथमिक सोईसुविधा मिळणेही अनेकवेळा दुरापास्तच असते. मध्यमवर्ग नावाप्रमाणेच या दोन्हींच्या मधला वर्ग असल्यामुळे तो अत्यावश्यक गरजा पूर्ण करण्यात बऱ्यापैकी यशस्वी होतो.

अशा या मध्यमवर्गाचे वर्णन करताना श्रेष्ठ साहित्यिक पु. ल. देशपांडे म्हणतात की, मध्यम वर्गाच्या चैनीच्या कल्पनाही अगदीच साध्या असतात. मटार उसळ, शिकरण यांसारखे पदार्थ जेवणात असतील तो दिवस त्यांच्यासाठी खूप आनंददायी असतो. हे पदार्थ खाल्ले म्हणजे चैन केली अशी भावना असते.

मध्यमवर्गाची ओळख, मुल्ये ...

काही वर्षांपूर्वी मुंबईच्या मध्यमवर्गाचे वर्णन चाळकरी, छोट्या खोल्यात संसार करणारा, बस-ट्रेनला लटकून प्रवास करणारा, गणपतीच्या सुट्टीत कोकणात जाणारा, बायका-मुलांना कधीतरी रविवारी भेळ-पाणीपुरी खायला नेणारा अशाप्रकारे केले जाई. सर्वच ठिकाणच्या मध्यमवर्गाला यातील अनेक गोष्टी लागू पडल्या.

जुना मध्यमवर्ग -

जुना मध्यमवर्ग म्हणताक्षणी आपल्या नजरेसमोर त्या मध्यमवर्गाच्या मूल्यांचा एक समुदाय उभा ठाकतो. नेकीने नोकरी करणे, कामात सचोटी बाळगणे, शिक्षणाला-डिग्रीला प्रचंड महत्व देणे, न्याय्य भूमिकेसाठी आग्रह धरणे, चौकटीतले जगणे जगत असताना त्या चौकटीबाहेरच्या, त्यात सामावल्या न जाणाऱ्या व्यक्ती अगर समूहांबाबत चॅरिटेबल विचार करणे, हिंसेची भयास्तव का होईना नालस्ती करणे, उधळपट्टी न करणे, बचत हे मूल्य मानणे, कर्जाला घाबरून असणे, कोर्ट कज्ज्यांना शक्यतो नाकारणे; तरीही नेहरूप्रणित समाजवादी, लोकशाही मूल्यांच्या चौकटीत सर्व विसंगतीसकट बसणे अशी मूल्ये 'जुन्या मध्यमवर्गा'चा विचार करताना दिसून येतात. मराठी मध्यमवर्गाने ही सरमिसळ, नेमस्त मूल्ये कित्येक काळ उराशी बाळगली.

आता परिस्थिती बदलली आहे. मध्यमवर्गातही लोअर मध्यमवर्ग, उच्च मध्यमवर्ग असे भाग पडले आहेत.

मध्यमवर्गाची ताकद व श्रीमंत वर्गाची मानसिकता -

या मध्यमवर्गाचे वर्णन केलेल्या गोष्टीतच त्याची ताकद आहे. आपल्याला पुढे जायचंय, यशस्वी व्हायचंय, श्रीमंत व्हायचंय, ही स्वप्ने तो बघतो. आणि ती स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी लागणारी मानसिक ताकद, सहन करण्याची शक्ती, कष्ट करण्याची तयारी, झटून शिक्षण घेण्याचा गुण, आहे त्यावर गुजराण करत परिस्थितीला मात द्यायची धमक व त्यातून ध्येयं गाठायची जिद्द हे गुण त्याच्यात ठासून भरलेले असतात. कष्ट केल्याशिवाय काही मिळत नाही हे त्यांना माहीत असते आणि कष्ट करण्याची त्यांची मानसिक, शारीरिक तयारीही असते.

या उलट श्रीमंत वर्ग हा आहेरे गटात मोडतो. बऱ्याचवेळा मागील पीढीने केलेल्या मेहनतीवर ते श्रीमंत गटात मोडत असतात. त्यांच्याकडे पैसा असतो पण कष्टाचे काम करण्याची तयारी नसते. ते शिक्षणावर जोर देत त्यांच्या व्यवसायात पुढे जातात. प्रसंगी परदेशात जाऊन शिक्षण घेण्यासाठी खर्च करण्याची त्याची तयारी असते. अर्धपोटी राहून उद्दिष्ट गाठणे, अधिक पैसे मिळवून जीवनाचा स्तर उंचावणे, पडेल ते काम करणे पण ध्येय गाठणे अशा गोष्टींपासून ते दूरच असतात कारण त्यांच्याकडे संपत्ती, दर्जेदार रहाणीमान हे असतेच. ते एका वेगळ्या विश्वात रममाण असतात. पण याचा अर्थ ते काम करत नाहीत असा होत नाही. पण त्यांची काम करण्याची पद्धत, जीवनशैली वेगळी असते. सर्व सुखसुविधा स्वतःसाठी तयार करून मग त्यामधे स्वतःला बसवत ते काम करत असतात.

आंद्रे बेटील आपला लेख “क्लास स्ट्रक्चर इन ए अँग्रीनियन सोसायटी” या लेखात असे मानतात की, ग्रामीण जातीतील काही जाती वर्गाच्या निर्मितीकडे वळत आहेत परंतु चळवळीची प्रक्रिया स्पष्ट आहे.

पी. कोल्डेन्डा यांना आपल्या अभ्यासात असे आढळून आले की, ग्रामीण भारतात, जातीचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणात कमी झाले आहे व त्याची जागा आता वर्गाने घेतली आहे. कन्याकुमारी येथे अभ्यास करताना कोल्डे स्पष्टपणे सांगतात की, ग्रामीण भारतात मध्यमवर्गीय लोकांचा वेगाने उदय होत आहे.

जेन ब्रेमन यांनी गुजरातच्या सुरत जिल्ह्यातील बारडोली भागात आपला अभ्यास केला. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यामधील अंतर वाढविण्यासाठी सरकारची धोरणे प्रामुख्याने जबाबदार असल्याचे त्यांनी पाहिले. उदाहरणार्थ, हरित क्रांती. ग्रामीण भारतातील वर्ग संरचनेच्या उदयास येण्याचे उत्पादन मुख्यत्वे

भांडवलशाही उत्पादन आहे. ब्रेमन आणि कोलेंडा या दोघांचेही मत आहे की, ग्रामीण भारतात वर्ग वाढत आहे.

गुजरातमधील ग्रामीण वर्ग संरचनांवरील एस्. एम्. शेख यांना त्यांच्या अभ्यासात आढळले की, जमिनीची मालकी ही सामाजिक वर्गीकरणाची मुख्य अनुखमणिका आहे. मालकांची लागवड आणि मालक भाडेकरी शेती असे दोन वर्ग आहेत, ज्यांचा एकमेव मालक आहे. उर्वरीत जमीनहीन मजूर आहेत आणि ते सर्वहारा गट बनवतात. त्याच्या निष्कर्षानुसार शैक्षणिक पात्रतेसह जमिनीची मालकी ग्रामीण भागातील अंतर कमी करते.

अर्थातच हे एक दुष्टचक्र आहे. शिक्षण कमी - आर्थिक उत्पन्न कमी - समाजात शिक्षण कमी (कारण अर्थातच, 'बळी तो कान पिळी') याला कारण शिक्षण थांबत नाही. ह्या चक्रव्यूहातून बाहेर पडण्यासाठी अनेक गोष्टींची आवश्यकता भासते. दुर्दम्य इच्छाशक्ती, अचाट चिकाटी यानेच केवळ हे चक्रव्यूह भेदता येईल.

मध्यमवर्गाची निर्मिती -

अभ्यासक ज्ञानदा देशपांडे या विचारवंत आशिष नंदी यांच्या लिखाणचा संदर्भ देत सांगतात की -

जगभरातच मध्यमवर्गाची निर्मिती ही औद्योगिकीकरणानंतर झाली. फ्रेंच भाषेत औद्योगिकीकरणानंतर जन्माला आलेल्या या वर्गाला 'पेटी बूज्वा' असे नावही मिळाले. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत, रॅशनल आर्थिक गणितात शेतीपासून क्रमशः तुटत गेलेला हा 'व्हाईट कॉलर' समाज निर्माण झाला. आधुनिक

शासनाने निर्माण केलेल्या नोकरशाहीने या मध्यमवर्गाला पगार दिले आणि त्यातूनच ज्ञान श्रमातून, व्यवस्थापन श्रमातून, सल्लागार श्रमातून वाढणारी मध्यमवर्गीय मूल्ये निर्माण झाली. भारतात या मध्यमवर्गाच्या उगमाकडे जाताना इंग्रजांच्या राज्यातल्या 'बाबू' लोकांकडे प्रथम जावे लागते. शिक्षक, कारकून, साहेब ते सैन्यातले छोटे अधिकारी या सर्व, शासनाने पोसलेल्या पगारी नोकरदारांमधून भारतीय मध्यमवर्गाची निर्मिती झाली. कित्येक दशके मध्यमवर्ग हा ब्राह्मणी होता.

मध्यमवर्गाची वैशिष्ट्ये हीच त्यांची ताकद -

व्यावसायिक क्षेत्र असो किंवा क्रिडा क्षेत्र, मध्यमवर्गीय गटातून येऊन यशस्वी झालेली मंडळी आपल्याला मोठ्या संख्येने दिसतात. हे कष्टकरी जीवन संपवायचं असेल तर जिद्दीने आपल्याला यशस्वी व्हायचंय, आपले असे काही कार्य उभे करायचे आहे अशी स्वप्ने बाळगून नेटाने, सचोटीने त्या स्वप्नांचा पाठलाग करून मध्यमवर्गाची चौकट मोडत ही मंडळी आज श्रीमंत किंवा उच्चभू समजल्या जाणाऱ्या गटातील म्हणून ओळखली जातात.

आज यांच्या पुढच्या पिढ्या मागील पिढीचे कार्य पुढे चालवत आहेत पण एकदम काहीतरी भन्नाट वेगळा विचार करून त्यात यशस्वी होण्यासाठी झोकून देण्याची जिद्द त्यांच्या आधीच्या पीढीने जसा विचार करून कृतीतून यशस्वी होऊन दाखवली तशी जिद्द या नव्या पिढीकडे दिसत नाही हेही सत्य आहे.

क्रिडा विश्वातही असेच आहे उच्चभू गटातील मंडळी खेळ खेळतात त्यासाठी द्यायला जास्तीचा वेळ व पैसाही त्यांच्याकडे असतो पण 'यशस्वी' हे लेबल त्यातील अत्यंत मोजक्या खेळाडूंना लागते. अनेकजण स्टेटस् सिंबॉल,

करमणूक, फिटनेस, श्रीमंतीचे प्रदर्शन म्हणून याचा विचार करतात. या खेळात प्राविण्य मिळवून देशाला सन्मान मिळवून द्यावा अशी अपेक्षा यांच्याकडून क्वचितच पूर्ण होते.

याचे कारण त्यांचे आयुष्य सेट झालेले असते. पुढे काय किंवा उद्या काय याची त्यांना चिंता नसते, भूक म्हणजे काय आणि ती भागवताना काय प्रयत्न करावे लागतात याची त्यांना जाणीव नसते. त्यांना कोणतीही चौकट मोडत पुढील पायरीवर जायचे नसते कारण ते आधीच मागच्या पिढ्यांच्या पुण्याईवर श्रीमंत गटात गेलेले असतात.

श्रीमंत मंडळींचा खेळांना पाठींबा

या श्रीमंत मंडळींचा एक फायदा असा की आणि जो अत्यंत महत्वाचा पण आहे की त्यांना एखादा खेळ आवडला तर ते त्यांच्याकडील पैशांनी, अधिकारांनी, प्रायोजकांच्या रूपात त्या खेळाच्या स्पर्धा भरवणे, त्या खेळातील यशवी खेळाडूंना पुरस्कार देणे, त्या खेळाचा प्रसार करणे, त्या खेळाच्या संघटनेत सहभागी होऊन खेळास अजून पूरक असे वातावरण कसे तयार होईल याचा प्रयत्न करणे आदी जबाबदाऱ्या घेतात.

म्हणजेच काय होते तर ते पैसे देतात मध्यमवर्गातील किंवा कनिष्ठ मध्यमवर्गातील युवक खेळाडू त्या मिळणाऱ्या बक्षिसाच्या मोहापायी जीवतोड मेहनत करतात. त्यांचे खेळणे हे त्यांच्यासाठी उपजीविका असते तर त्यांना खेळण्यासाठी जे उद्युक्त करतात त्यांच्यासाठी ती करमणूक असते. यातून ते देशासाठी पदक विजेते नक्की तयार होतात. देशाची मान अभिमानाने उंचावते पण या कामगिरीमागे मिळणारा बक्षीसरूपी पैसा मिळणारी बक्षीसरूपी कामाची /

नोकरीची खात्री, आपली चौकट मोडत पुढील पायरीवर जायची इच्छा, आपला / आपल्या कुटुंबियांचा जीवनाचा स्तर उंचावण्याचे स्वप्न आणि जिद्द पण तेवढीच महत्वाची भूमिका पार पाडते. (उदा. आय्.पी.एल्. या क्रिकेटच्या प्रसिद्ध स्पर्धेत श्रीमंत लोक पैसे देऊन टीम खेळाडू विकत घेतात पण त्यांचा कोणी फॅमिली मेंबर त्यात खेळाडू म्हणून नसतो.)

मध्यमवर्गीयांच्यात असलेले गुण त्यांची वैशिष्ट्ये त्यांना खेळात पुढे जायला उपयोगी पडतात. एक दिवस हे खेळाडू पुढे श्रीमंत गटात जाऊन पोहोचतात. मग दुर्दैवाने त्यांच्या पुढच्या पिढीतून कोणी खेळाडू म्हणून यांच्यासारखी दैदिप्यमान कामगिरी करताना आढळत नाही, असेच मोठ्या प्रमाणात दिसते.

मध्यमवर्गातून उदयास आलेल्या काही आत्ताच्या खेळाडूंकडे नजर टाकली तर हे अधिक चांगल्या तऱ्हेने लक्षात येईल.

महिला क्रिकेटमध्ये एक मराठी नाव सातत्याने प्रगती साधत आहे. पूनम राऊत - कुळ्ये. एक सामान्य मध्यमवर्गीय कुटुंबातून आलेली आणि मिताली राजला आदर्श मानणारी पूनम भारतीय महिला संघात गेली पाच-एक वर्ष खेळतेय. २०१३ चा विश्वचषक सामना हा तिच्यासाठी स्वप्न होतं. त्या सामन्यात ओपनर म्हणून खेळून तिने स्वतःला सिद्ध केलं.

कबड्डी -

कबड्डी हा खेळ श्रीमंतांचा खेळ कधीच नव्हता. या खेळात मध्यमवर्गीय आणि गरीब कुटुंबातील खेळाडूंचाच भरणा अधिक. आपली दिवसभराची नोकरी

आटपायची आणि संध्याकाळी कबड्डी खेळण्यासाठी सज्ज व्हायचे, असा या कबड्डीपटूंचा शिरस्ता असायचा. पण प्रो-कबड्डीला सुरुवात झाली. सुरुवातीच्या मोसमात राकेश कुमारवर सर्वाधिक पावणेतेरा लाख रूपयांची बोली लागली आणि सर्वांचेच डोळे दिपले गेले. पहिल्याच वर्षापासून प्रो-कबड्डी लीगनं यशाचं एव्हरेस्ट शिखर गाठल्यानंतर कबड्डीला ग्लॅमरस स्वरूप प्राप्त झालं. खेळाडूही एका रात्रीत स्टार झाले. थक करणारी प्रगती या खेळानं केल्यानंतर आता या खेळातली आर्थिक गणितही बदलू लागली. प्रो-कबड्डी लीगच्या सहाव्या मोसमासाठीच्या लिलावात एक-दोन नव्हे तर तब्बल सहा खेळाडूंवर कोट्यवधी रूपयांची बोली लागली आहे. मुंबईचा स्टार खेळाडू रिक्षांक देवाडिया सध्या स्वप्नात जगत असल्याचा भास त्याला होत आहे. सांताक्रूझच्या यशवंत नगर परिसरात एका छोट्याशा खोलीत रिक्षांकचं बालपण गेलं. तीन वर्षांचा असतानाच वडिलांचं छत्रही हरवलं. आईनं मिळेल ती नोकरी करत रिक्षांक आणि त्याच्या बहिणीला लहानाचं मोठं केलं. घरात गरिबी, त्यात पावसाळा, आता घर गिळतं की काय, असं देवाडिया कुटुंबाला वाटायचं. पावसाळ्यात घरात पाय ठेवायलाही जागा नसायची, कारण संपूर्ण घरात फक्त पाणीच पाणी असायचं. अशा परिस्थितीत रिक्षांक लहानाचा मोठा झाला कबड्डीची आवड त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हती. अखेर सागर क्रीडा मंडळानं त्याचं हे स्वप्न पूर्ण केलं. मुंबई विमानतळाजवळच्या लीला हॉटेलमध्ये वेटरची नोकरी करता-करता तो आपली कबड्डीची आवड जपत होता. प्रो-कबड्डी लीगमध्ये पहिल्या वर्षी 'यू मुंबा'नं त्याला विकत घेतलं आणि त्याचं नशीब झटक्यात पालटले. एका छोट्याशा घरातून त्याची भाड्याच्या फ्लॅटमध्ये रवानगी झाली. प्रो-लीगमध्ये १ कोटी १९ लाख रूपये देऊन त्याला 'यू-मुंबा'नं विकत घेतलं आणि त्याचं नशीब पालटलं.

बॅडमिंटन ...

बॅडमिंटनचा इतिहास सांगतो की, हा खेळ पूर्वी उच्चभू वर्गातील लोकांसाठी वेळ घालवण्याचे एक साधन होता. आता तो मध्यमवर्गीयांच्या बऱ्यापैकी आवाक्यात आला आहे. म्हणजे रात्रीच्या वेळी बिनरहदारीच्या रस्त्यावर नेटशिवाय खेळणारे जसे आहेत; तसेच अगदी या खेळासाठीच्या पोशाखापासून रॅकेट, शटल विकत घेऊन आणि बॅडमिंटन कोर्टचे भाडे भरून खेळणाऱ्यांची संख्याही मोठी आहे.

मल्टिप्लेक्समध्ये सिनेमा, दोन दुचाकींबरोबर किमान एक सेकंडहॅण्ड चारचाकी गाडी अशी जणू मध्यम आणि उच्च मध्यमवर्गाची व्यवच्छेदक लक्षणे बनली. रात्री उशिरापर्यंत काम कराव्या लागणाऱ्या नोकऱ्यांची संख्या वाढली. सुट्टीच्या दिवशीही कामाला जायला लागू शकते, हेही हा वर्ग अनुभवू लागला. साहजिकच धावत्या जीवनशैलीने तब्येतीवर होणारे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी फिटनेसचे वेगवेगळे फंडे रूजू लागले आणि जिमच्या जोडीने बॅडमिंटनसारख्या खेळाचीही 'क्रेझ' वाढली. तुलनेने सोयीचा आणि वर्षभर खेळता येणारा असा खेळ खेळण्याची लोकप्रियता वाढली. बॅडमिंटनमध्ये चमकणाऱ्या भारतीय खेळाडूमुळे क्रिकेटशिवायही मोठे क्रीडाविश्व आहे, याची जाणीव मिळाली हे खरेच; पण आपल्या व्यग्र जीवनशैलीमध्ये केवळ मध्यमवर्गीय खुणा जपण्यासाठी बॅडमिंटन खेळणे हा अनेकांसाठी एक उपचार बनला, हेही नाकारून चालणार नाही. म्हणूनच फिटनेससाठी बॅडमिंटन खेळणारे जसे अनेक आहेत, तसे केवळ एकत्र येण्याचे निमित्त म्हणून किंवा अमुक एक मित्र/मैत्रीण खेळतो/खेळते म्हणून खेळणारेही आहेतच.

अशा या बॅडमिंटन खेळात साईना नेहवाल, पी. व्ही. सिंधू अशी मध्यमवर्गातून उदयास आलेली नांवे आज देशासाठी पदके मिळवून भरीव कामगिरी करीत आहेत.

मध्यमवर्गीयांचे बाजारपेठेत महत्त्व ...

एखादी कंपनी एखाद्या मध्यमवर्गातील खेळाडूची निवड करून त्यासाठी प्रशिक्षण, स्पर्धा खर्च, आदी सुविधा पुरवून त्याला यशस्वी खेळाडू होण्यास मदत करते. तो खेळाडूही जिद्दीने या गोष्टींचे चीज करतो कारण मध्यमवर्गाचे गुण, वैशिष्ट्ये, मानसिकता हे त्याचेकडे ओघानेच आलेले असतात. मग तो जिद्दीने ती चौकट मोडून वरच्या पायरीवर जाण्यासाठी जीवाचे रान करतो, मेहनत करतो, बक्षीसे / मान-सन्मान मिळवतो. ही कंपनी मग याचा कंपनीच्या उत्पादनाच्या जाहीरातीसाठी उपयोग करते कारण मध्यमवर्ग ही मोठी बाजारपेठ आहे. आपल्यातीलच एक मुलगा / व्यक्ती खेळाडू उत्तम कामगिरी करतो आहे हे या मध्यमवर्गाला भावते. मग ते त्याने सांगितलेला, जाहीरात केलेला ब्रँडही वापरून बघायला लागतात. म्हणजेच कंपनी त्याच्या खेळाचा उपयोग त्यांच्या वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करण्यासाठी करते. खेळाडू मात्र पैसे मिळवून श्रीमंत गटात जाण्यासाठी खेळत असतो. असे मध्यमवर्गातून वर आलेल्या खेळाडूंची आणि ते एखाद्या ब्रँडची जाहीरात पण करतात. अशा खेळाडूंची काही उदाहरणे म्हणजे महेंद्रसिंग धोनी, सचिन तेंडूलकर, विराट कोहली, अभिजीत कुंटे, पी. व्ही. सिंधू इत्यादी.

म्हणजे थोडक्यात काय तर श्रीमंत गट त्यांच्या करमणुकीसाठी, फायद्यासाठी क्रीडा या प्रकाराचा उपयोग करतो. तो कधीच घाम गाळायला त्यात उतरत नाही. पण पैसे पुरवून खेळाला पाठींबा दिल्याचा मान मात्र मिळवतो.

याऊलट खेळाडू हा पैसा मिळवून प्रगती करण्यासाठी खेळत असतो. त्याला जिंकल्याचा, देशासाठी पदक मिळवल्याचा आनंद तर होतोच, त्याचे कौतुकही होते. त्याचा त्याला अभिमानही असतो पण तो घाम गाळून हे सर्व मिळवतो. त्यामागे पैसे अधिकाधिक मिळून एलिट गटात जाणे हा हेतू पण प्रामुख्याने असतो.

प्रकरण ३ रे

संशोधन पद्धती

३.१ प्रस्तावना

संशोधन आराखड्याचे प्रत्येक संशोधनासाठी विशेष महत्व आहे. संशोधन कार्यास आरंभ करण्यापूर्वी पुढे येणाऱ्या अडचणींचा आणि त्यांच्यावर मात करण्यासाठी काय करता येईल याचा अगोदरच विचार करून ठेवला तर संशोधन प्रक्रियेच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर आपणास जास्त चांगले नियंत्रण ठेवता येते आणि अपयश टाळणे शक्य होते. संशोधन कार्याच्या संबंधात घेतलेल्या निर्णयाच्या प्रक्रियेला संशोधन आराखडा असे म्हणतात.

३.२ गृहितक

- बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगला परिणाम होतो.

बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर अतिशय चांगला सकारात्मक परिणाम होत आहे. एक विचार करणारी, विचारपूर्वक निर्णय घेणारी, निर्णयक्षमता असलेली, नेतृत्वगुण, विचारांची बैठक, स्थिरता वाढलेली तसेच प्राधान्यक्रमाची जाणीव असणारी आणि सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे नियमांना अनुसरून कृती करण्याची मानसिकता व सर्व घटकांना बरोबर घेऊन जाण्याची इच्छा, प्रवृत्ती असलेली व्यक्तिमत्त्वे व त्याअनुषंगाने कुटुंब व समाज घडण्यास मदत होईल.

- बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे.

खरं म्हणजे या खेळाला धर्म, जात, लिंग यांचे बंधन नाही. हा खेळ बुद्धीचा आहे. बाराबलुता पद्धतीनुसार बुद्धीचे काम ते ब्राह्मणाचे. शिंपी. चांभार, कुंभार अशाप्रकारे काम चालायचे. त्यामुळे हा खेळ ब्राह्मणांमधे जास्त रूजला असावा व इतर वर्गांनी, समाजाने तेवढ्या आत्मियतेने या खेळाकडे पाहिले नसेल किंवा ते आकृष्ट झाले नसतील.

पण आता परिस्थिती तशी नाही. शिक्षणाचा प्रसार जसजसा होत गेला तसे तसे गोष्टी बदलायला लागल्या. त्यात सर्वसमावेशकता आली. बारा बलुते पद्धत हद्दपार व्हायला लागली. कोणी कोणतीही गोष्ट करू शकतो यास सामाजिक मान्यता मिळाली. याबरोबरच या खेळामधेही सर्वजण सहभागी व्हायला लागले. खेळाचा प्रसार जसजसा वाढत चालला तसतसे ब्राह्मण वर्गात रूजलेला मर्यादित वाटणाऱ्या खेळाने सर्व जातीधर्मात आपले अस्तित्व दाखवायला सुरुवात केली. समाजाच्या विविध अंगांमधून उत्तमोत्तम खेळाडू घडू लागले व ते भारत देशाची मान अभिमानाने उंचावू लागले.

३.३ संशोधन आराखडा

संशोधन आराखड्याशिवाय वस्तुनिष्ठ संशोधन करणे अशक्य आहे. कारण संशोधनकर्त्याला कशाप्रकारे संशोधन करायचे आहे? नमुना कोणता असेल? तथ्ये कशी संकलीत केली जातील? इत्यादी बाबतचे निर्णय संशोधन करण्यापूर्वीच संशोधन आराखड्यात निश्चित केले जातात. संशोधन करताना कोणत्या समस्या येतील, त्याचे निराकरण कसे करायचे, या विषयीचा विचार संशोधन आराखड्यात केला जातो.

३.४ संशोधन आराखडा करण्यासाठी आवश्यक घटक

१) संशोधन विषय -

संशोधनकर्त्याला आपल्या संशोधनाचा विषय स्पष्ट करून त्याचे कार्यक्षेत्र निश्चित ठरवावे लागते. त्याकरीता उपलब्ध साहित्य, संशोधनपत्रिका इत्यादीचे अध्ययन करावे लागते. या सर्व गोष्टींची नोंद संशोधन आराखड्यात करावी लागते.

२) अध्ययनाचे स्वरूप -

संशोधनाचा प्रकार आणि स्वरूप स्पष्ट निर्धारित करून त्याची नोंद आराखड्यात केली जाते. संशोधन हे सांख्यिकीय, व्यक्तिगत, तुलनात्मक, प्रयोगात्मक, विश्लेषणात्मक, अन्वेषणात्मक किंवा संयुक्त प्रकारचे देखील असू शकतात.

३) प्रस्तावना आणि पार्श्वभूमी -

यात विषयाची निवड करण्याची पार्श्वभूमी सांगावी लागते. संशोधनकर्त्याची वरील विषयामध्ये कशाप्रकारे आवड निर्माण झाली आणि समस्येचे स्वरूप व परिस्थिती काय होती? त्या समस्यांचे कुणी कुणी अध्ययन केले? त्यांच्या अध्ययनातून कोणते निष्कर्ष निघाले? कोणत्या त्रुटी राहिल्या? या सर्व गोष्टींचा उल्लेख संशोधन आराखड्यामध्ये केला जातो.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

४) उद्देश -

यामधे संशोधनकर्ता आपल्या संशोधनाचा प्रमुख उद्देश नमूद करतो. तसेच काही सहाय्यक उद्देशांचा उल्लेख देखील केला जातो.

५) अध्ययनाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व भौतिक संदर्भ -

संशोधनाची सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती कशी आहे, समाजाची मुल्ये, परंपरा, मान्यता इत्यादी माहिती स्पष्ट केली जाते. त्याचबरोबर समाजाची राजकीय व्यवस्था, व्यवहार आणि मुल्यांचा उल्लेख केला जातो.

६) संकल्पना, चल आणि गृहीतकृत्य -

संशोधन विषय एखाद्या सिद्धान्त किंवा संकल्पनांच्या आधारावर मांडला असेल तर त्या सिद्धान्त, संकल्पनांचा स्पष्ट उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

७) नमुना, निवडीचा आधार व संकल्प तंत्रे -

यामधे ज्या नमुना पद्धतीचा अवलंब करण्यात येईल तीच नमुना पद्धत कशी योग्य आहे या गोष्टीचा उल्लेख करावा लागतो.

८) विश्लेषण व निर्वचन -

तथ्य संकलन केल्यानंतर त्या तथ्यांचे समीकरण, वर्गीकरण आणि विश्लेषण कशाप्रकारे करण्यात येईल आणि ती पद्धत जास्त उपयुक्त आहे का? या गोष्टींचा उल्लेख करण्यात येतो.

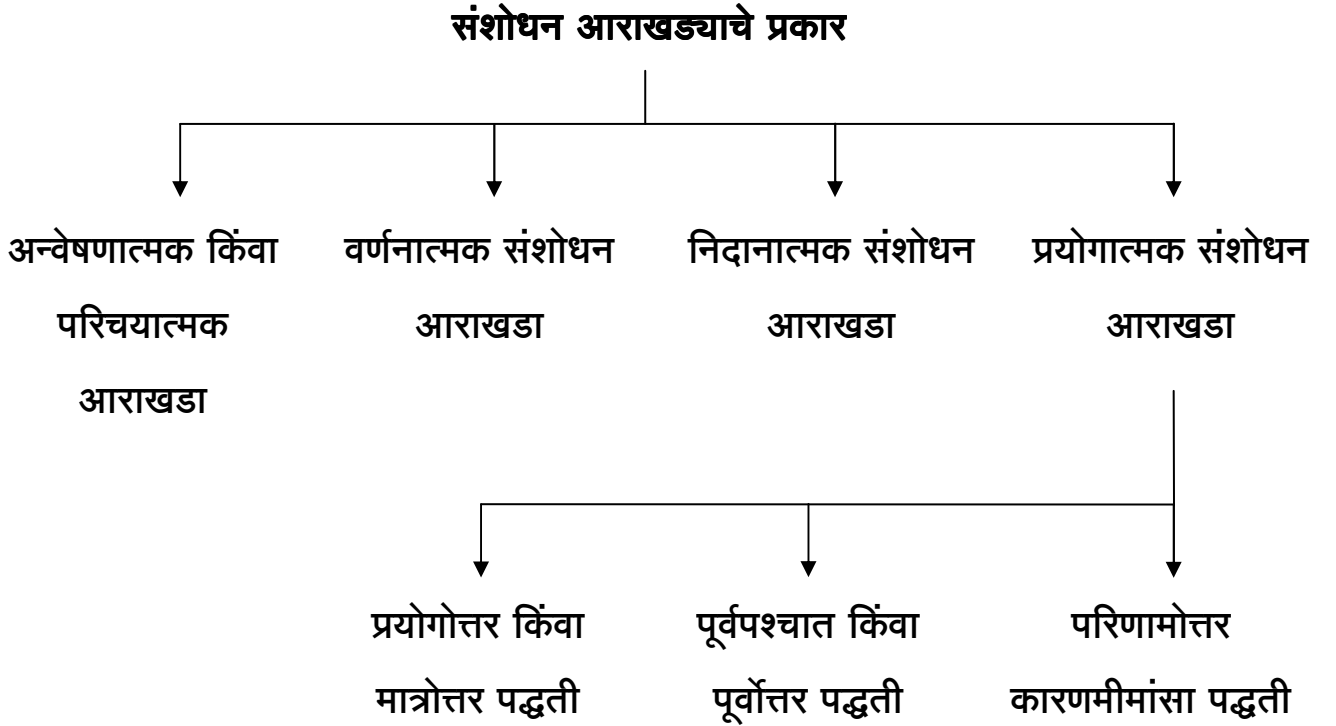
९) सर्वेक्षण काळ, वेळ आणि पैसा -

सर्वेक्षणाला किती वेळ लागेल हे ठरविले जाते तसेच संशोधनासाठी किती पैसे खर्च करावे लागतील या गोष्टींबाबत निर्णय घेऊन त्याची नोंद संशोधन आराखड्यात केली जाते.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

३.५ संशोधन आराखड्याचे प्रकार

संशोधन उद्दिष्टानुसार पाडलेले संशोधनाचे चार प्रकार अतिशय महत्वपूर्ण आहेत. ते म्हणजे अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक, वर्णनात्मक, निदानात्मक आणि प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा.

३.६ बुद्धिबळ खेळाविषयी अभ्यास -

अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर

बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाजावर होणारे परिणाम, या खेळाचा, त्या खेळाचे नियम, खेळायची पद्धत, विचार करण्याची पद्धत, हा खेळ आत्मसात केल्यामुळे अंगवळणी पडणाऱ्या सवयी की ज्या आपल्याला घडवायला, आत्मविकास करायला उपयुक्त ठरतात आणि हे गुणच कुटुंब व पर्यायाने समाजाच्या विकासास पण कारणीभूत ठरतील.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

हा अभ्यास करताना अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधनपद्धती व वर्णनात्मक संशोधनपद्धतीचा उपयोग केला आहे.

हा अभ्यास करताना प्रश्नसंच या तंत्राचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे व त्या आधारे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. तसेच प्रेस व इतर ठिकाणी प्रसिद्ध झालेले लेख यांची पण मदत आपला विषय मांडण्यासाठी घेतली आहे.

३.६ बुद्धिबळ खेळाविषयी अभ्यास :-

बुद्धिबळ खेळाचा समाजाच्या विकासाच्या उपयुक्ततेविषयी अभ्यास करायचा ठरवला तेव्हा असे लक्षात आले की, यावर विशेष साहित्य उपलब्ध नाही, या विषयावर कोणी फारसे काम केलेले नाही. मग मी हा अभ्यास दोन पातळींवर करायचे ठरवले. एक म्हणजे बुद्धिबळाचा अभ्यास आणि दुसरे म्हणजे समाजशास्त्र आणि खेळ यांचा अभ्यास. समाजशास्त्र आणि खेळ या विषयांवर मला काही माहिती उपलब्ध झाली, मग या दोन्ही विषयांची सांगड घालत बुद्धिबळाच्या माध्यमातून कुटुंब, समाज यांवर होणारे परिणाम तपासायला लागलो. यात सार्धम्य दर्शविणारे अनेक मुद्दे सापडत गेले. बुद्धिबळाचे नियम कौटुंबिक तसेच सामाजिक नियमांशी पडताळून पाहताना अनेक गोष्टी दोन्हीकडे आहेत असे दिसून आले.

त्यामुळे, जरी या विषयावर फारशी माहिती आढळली नाही, तरी या विषयाचा अभ्यास करायचा हे निश्चित केले होते. म्हणून मग या या अभ्यासासाठी 'अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडे' या पद्धतीचा उपयोग केला.

ज्या क्षेत्रात संशोधन कार्याद्वारा मिळवलेले ज्ञान मर्यादित आहे त्याचप्रमाणे परिक्षणात्मक संशोधनाच्या निर्देशनाच्या दृष्टीने सिद्धान्तांचा विकास कमी आहे अशा सामाजिक विज्ञानातील कोणत्याही क्षेत्रात गृहितकृत्याची निर्मिती ही अन्वेषणात्मक माध्यमातून अभ्यासाच्या आधारावर केली जाते. म्हणून मी बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाजावर होणारे परिणाम तपासण्यासाठी ही अभ्यास पद्धत वापरली.

अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडा (Explorative or Formulative Research Design)

जेव्हा एखाद्या संशोधन कार्याचा उद्देश कोणत्या सामाजिक घटनेमधे अंतर्भूत असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे हा असतो तेव्हा अशा संशोधनासाठी तयार केल्या जाणाऱ्या आराखड्याला अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक आराखडा असे म्हणतात.

या संशोधन आराखड्याद्वारे अज्ञात तथ्यांचा शोध आणि मर्यादित ज्ञानाच्या संदर्भात विस्तृत ज्ञानाचा शोध घेतला जातो. अशाप्रकारे या आराखड्याचा उद्देश तथ्यांचा शोध घेणे व मानवी ज्ञानाची वृद्धी करणे हा आहे.

अन्वेषणात्मक (Explorative) अध्ययनासाठी परिणामकारक असणाऱ्या गोष्टी

अन्वेषणात्मक अध्ययनासाठी परिणामकारक असणाऱ्या गोष्टी

अन्वेषणात्मक अध्ययन अधिक परिणामकारक ठरण्यासाठी त्या विषयासंबंधीचे अधिक ज्ञान मिळणे आवश्यक असते. त्याकरिता हे ज्ञान कुठून कोणत्या पद्धतीने मिळेल याचा विचार केला जातो. सेल्टिंग, जहोडा आणि इतरांनी (Selltiz, Jahoda and Others) अन्वेषणात्मक अध्ययनासाठी आवश्यक ते ज्ञान उपलब्ध व्हावे म्हणून माहिती संकलित करणाऱ्या पुढील तीन गोष्टींचे विवेचन केले आहे.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

(१) साहित्य सर्वेक्षण (Survey of Literature) : कोणत्याही संशोधनकार्याची सुरुवात करण्यापूर्वी त्या विषयाशी संबंधित सर्व साहित्याचे वाचन केले पाहिजे. समजा, तो विषय नवीन असेल तरीही त्या विषयाच्या अनुषंगाने बरीच माहिती पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके आणि संशोधन पत्रिकामधून प्राप्त होते. म्हणून हे सर्व साहित्य संशोधनकर्त्याने बघितले पाहिजे. विशिष्ट विषयासंबंधीच्या साहित्याचे अवलोकन केल्यानंतर त्याच्या लक्षात येते की, त्या विषयाच्या संबंधात कोण-कोणते महत्त्वपूर्ण सिद्धांत आहेत. या सिद्धांताच्या आधारावर नवीन गृहीतकृत्ये देखील सुचतात. जुन्या गृहीतकृत्यांना एकत्रित करून संशोधनाच्या संदर्भात त्यांची उपयोगिता लक्षात घेऊन नवीन गृहीतकृत्य मांडता येणे शक्य आहे.

विषयाच्या संबंधित साहित्याचे अध्ययन वा सर्वेक्षणाकरीता संदर्भ ग्रंथसूची, लेखांचा सारांश आणि अनुक्रमणिका इत्यादी गोष्टी उपलब्ध असतात. अलिकडे ग्रंथालयात 'कॉम्प्युटर'चा उपयोग केला जातो. त्यामुळे संबंधित विषयावरील संदर्भ ग्रंथ, लेखांचे सारांश, अनुक्रमणिका बघणे इत्यादीचे सर्वेक्षण करणे फारच सुलभ झाले आहे. अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्यात सर्वप्रथम संबंधित विषयावरील साहित्याचे अध्ययन व सर्वेक्षण करणे आवश्यक आहे.

(२) अनुभव सर्वेक्षण (Experience Survey) : समाज हा समाजशास्त्राची प्रयोगशाळा आहे. म्हणून कोणत्याही विषयासंबंधीची माहिती हवी असल्यास त्या विषयामध्ये तज्ञ असलेल्या सर्व संबंधित व्यक्तींशी संपर्क साधून त्यांच्याकडून माहिती गोळा करावी. अशा अनेक अनुभवी व्यक्ती असतात की,

ज्यांच्याकडे त्या विषयासंबंधीत भरपूर ज्ञान असते. परंतु ते आपले ज्ञान लिखित स्वरूपात लोकांसमोर मांडू शकत नाही. अशा अनुभवसंपन्न व्यक्तींचे व्यावहारिक ज्ञान आपल्याकरिता मार्गदर्शकाचे कार्य करू शकते. म्हणून एक चांगला संशोधनकर्ता हे ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करतो.

अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचे मुख्य कार्य किंवा उद्देश (Main Functions of Exploratory Research Design) :

अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचे पुढील सात मुख्य कार्य किंवा उद्देश आहेत.

- (१) पूर्वनिर्धारित गृहीतकृत्याचे तात्कालिक परिस्थितीच्या संदर्भात परीक्षण करणे.
- (२) विविध संशोधन पद्धतीच्या उपयोगाच्या शक्यतांचे स्पष्टीकरण करणे.
- (३) सामाजिक दृष्टीकोनातून महत्त्वपूर्ण असलेल्या समस्यांकडे संशोधनकर्त्याचे लक्ष आकर्षित करणे.
- (४) व्यापक संशोधनकार्य करता यावे या दृष्टीने अपरिचित क्षेत्रात गृहितकृत्याचा आधार प्राप्त करून देणे.
- (५) संशोधन कार्यास विश्वसनीय दृष्टीकोनातून सुरुवात करता यावी म्हणून सहाय्य करणे.
- (६) विज्ञानाच्या सीमांचा विस्तार करून त्याचे क्षेत्र विकसित करणे.
- (७) अधिक महत्त्वपूर्ण विषयावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी संशोधनकर्त्यास प्रेरित करणे.

वरील कार्यांवरून अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचे संशोधनाच्या क्षेत्रात किती महत्त्व आहे याची कल्पना येते.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

तथ्यांचे प्रकार

(Types of Data)

तथ्यांचे स्रोत आणि स्वरूप या आधारांवर तथ्यांचे मुख्यतः दोन प्रकार आहेत :-

(१) प्राथमिक तथ्य (Primary Data)

(२) द्वितीयक तथ्य (Secondary Data)

(१) **प्राथमिक तथ्य** : संशोधनकर्ता स्वतः अध्ययनक्षेत्रात जाऊन त्या विषय किंवा समस्येच्या संबंधात जिवंत व्यक्तींकडून मुलाखत, अनुसूची किंवा प्रश्नावलींच्या सहाय्यतेने किंवा प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारा जी माहिती किंवा तथ्ये जमा करतो त्यास प्राथमिक तथ्य असे म्हणतात. संशोधनकर्ता हा स्वतः तथ्य संकलनाच्या तंत्राद्वारे तथ्यांचे संकलन करतो. प्राथमिक तथ्ये ही स्वतः संशोधनकर्त्याने एकत्रित केली असल्यामुळे ती अधिक वस्तूनिष्ठ असतात.

(२) **द्वितीयक तथ्ये** (Secondary Data) :- प्राथमिक तथ्ये ही स्वतः संशोधनकर्ता संकलित करतो. परंतु, द्वितीयक तथ्ये मात्र संशोधनकर्ता स्वतः संशोधन क्षेत्रात जाऊन संबंधित व्यक्तींकडून गोळा करीत नाही. द्वितीय तथ्ये ही इतर व्यक्तींनी पूर्वीच गोळा केली असून ती लिखित स्वरूपाची असतात. संशोधनकर्ता ह्यात तथ्यांचा आपल्या संशोधनासाठी उपयोग करतो. द्वितीयक तथ्ये ही प्रकाशित व अप्रकाशित प्रलेख, अहवाल, सांख्यिकी, हस्तलिखिते, पत्रे दैनंदिनी इत्यादींपासून संशोधनकर्ता प्राप्त करतो. संशोधनकर्ता आपल्या अध्ययन विषयाशी संबंधित माहिती द्वितीय स्रोताद्वारे गोळा करतो.

द्वितीयक तथ्ये दोन स्रोताद्वारे मिळविले जाते. म्हणून द्वितीय तथ्यांचे दोन प्रमुख स्रोत आहेत. पहिला स्रोत म्हणजे व्यक्तीगत प्रलेख होय.

स्वकथा (Autobiographies), दैनंदिनी, पत्रे इत्यादींचा समावेश व्यक्तिगत प्रलेख यांमध्ये होतो. दुसरा स्रोत म्हणजे सार्वजनिक प्रलेख होय. सार्वजनिक प्रलेखांमध्ये रेकॉर्ड, पुस्तके, जनगणना, अहवाल, विविध आयोग आणि समितीचे अहवाल, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके इत्यादींचा अंतर्भाव होतो.

तथ्य संकलनाचे महत्त्व

(Importance of collection of Data)

सामाजिक संशोधनात तथ्यसंकलनाचे विशेष महत्त्व आहे. सुरुवातीला तथ्ये एकमेकांत मिसळलेली असतात. घटनेचा कारण प्रभाव जाणून घेणे आणि निष्कर्षांना प्रमाणित करण्याच्या दृष्टीने तथ्यांना विशेष महत्त्व आहे. वास्तविकता ही आहे की, तथ्ये हा असा मार्ग आहे की, ज्याच्या सहाय्यतेने संशोधनास एक विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होते. सामाजिक संकलनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे आहे.

- (१) संशोधनाचा आधार (Base of Research) :- कोणत्याही सामाजिक संशोधनाची सुरुवात ही तथ्य संकलनापासूनच होते. संकलित तथ्यांचे वर्गीकरण आणि निर्वचन करून महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष प्रस्तुत केले जातात. जेव्हा कधी कोणत्या तथ्यांचे परीक्षण किंवा पुनर्परिक्षण करण्याची आवश्यकता असते तेव्हा देखील नवीन तथ्ये संकलित करावी लागतात.
- (२) कार्यकारण संबंधाचा शोध (Discovery of Cause and Effect) :- संकलित केलेल्या तथ्यांद्वारेच कोणत्याही समस्या किंवा घटनांच्या कारण आणि परिणामांचा शोध घेतला जातो. प्रत्येक समस्या किंवा घटनेचे कोणते ना कोणते कारण असते. ज्यास संशोधनकर्ता एकत्रित तथ्यांच्या आधारावर समजू शकतो.

(३) यथार्थ बोध (Perception of Reality) :- तथ्य संकलनाकरिता संशोधनकर्त्याला त्या विषयाशी एकरूप व्हावे लागते. ज्या समूहाचे किंवा समुदायाचे अध्ययन केले जाते त्या समूहाच्या सामान्य जनजीवनात शिरून संशोधनकार्य तथ्यांचे संकलन करतो. त्यामुळे त्या समूहाच्या संदर्भात यथार्थ तथ्यांचे संकलन केले जाते.

प्राथमिक स्रोत

- प्रश्नावली

एखाद्या विषयावरील माहिती पाहिजे असल्यास आपण प्रश्न विचारतो आणि त्या प्रश्नाची माहिती प्राप्त करतो. मुलाखत तंत्रामध्ये देखील प्रश्न विचारूनच मुलाखतदात्याकडून माहिती मिळवली जाते. मुलाखतदात्याशी प्रत्यक्ष संपर्क प्रस्थापित करून चर्चेद्वारे माहितीचे संकलन केले जाते. परंतु, प्रश्नावलीचे स्वरूप भिन्न असते. प्रश्नावलीमध्ये अध्ययन विषयाच्या संबंधात प्रश्नांची एक मालिका असते.

प्रश्नावलीपद्धतीत संशोधनकर्ता उत्तरदात्यांना प्रत्यक्ष प्रश्न विचारीत नाही. तर त्यांचेकडे प्रश्नावली दिली जाते. उत्तरदाता त्या प्रश्नावलीमधील उत्तरे स्वतः लिहीत असतो, त्यामुळे प्रश्नावली पद्धतीत तथ्य संकलनाकरीता विशेष परिश्रम करण्याची आवश्यकता नसते. निरीक्षण, मुलाखत तंत्राप्रमाणेच प्रश्नावली हे देखील एक माध्यम आहे.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

प्रश्नावलीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Questionnaire) :

- (१) प्रश्नावलीमध्ये अध्ययन विषयाबाबतच्या प्रत्येक पैलूविषयी अनेक प्रश्न एका सूचीच्या रूपात असतात.
- (२) प्रश्नावलीमध्ये असलेल्या प्रश्नांची उत्तरे उत्तरदाता स्वतः भरतो.
- (३) विस्तृत क्षेत्रात पसरलेल्या लोकांकडून माहिती संकलित करण्याची एक अतिशय महत्त्वाची पद्धत आहे.
- (४) प्रश्नावली ही पोस्टाद्वारा उत्तरदात्यांकडे पाठविली जाते.
- (५) प्रश्नावलीमधील प्रश्नांची भाषा ही अतिशय स्पष्ट असते. उत्तरदाता संशोधनकर्त्याच्या मदतीशिवाय प्रश्नांची उत्तरे लिहितो.
- (६) प्रश्नावलीद्वारे प्राप्त होणारी तथ्ये ही अधिक यथार्थ आणि वस्तूनिष्ठ असतात कारण उत्तरदाता प्रश्नांची उत्तरे लिहितो तेव्हा तेथे संशोधनकर्ता नसतो. उत्तरदाता शांतपणे आपल्या मतानुसार प्रश्नांची उत्तरे लिहितो. त्याच्यावर कोणता दबाव नसतो.
- (७) गोपनीय आणि महत्त्वपूर्ण तथ्यांचे संकलन प्रश्नावलीद्वारे केले जाते. कारण उत्तरे लिहिताना त्याच्यावर कुणाचा दबाव नसतो.
- (८) प्रश्नावलीद्वारे एकाच वेळी सर्व उत्तरदात्यांकडून माहिती प्राप्त केली जाते.
- (९) प्रश्नावलीचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे या पद्धतीचा उपयोग फक्त सुशिक्षित उत्तरदात्यांपुरता मर्यादित असतो. अशिक्षित उत्तरदात्यांच्या संदर्भात प्रश्नावलीद्वारे तथ्य संकलन करणे अशक्य असते.
- (१०) प्रश्नावली पद्धतीद्वारे कमी वेळात आणि कमी पैशात जास्तीत जास्त जणांपर्यंत पोहोचता येते.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

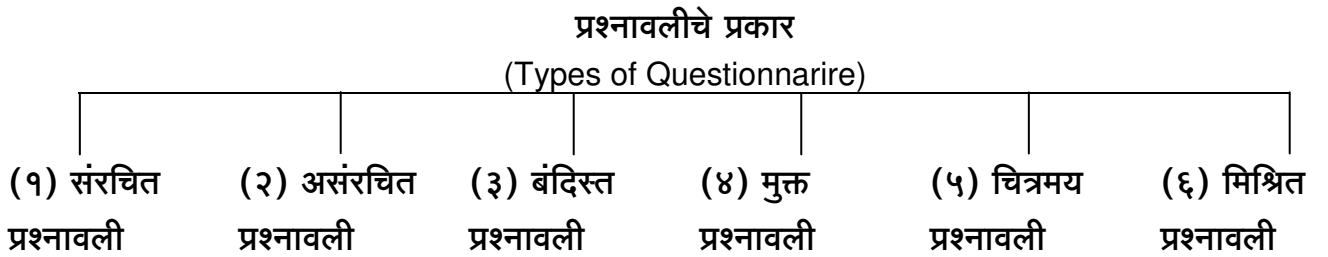
श्रीमती पॉलिन यंग (Smt. Pauline Young) : यांनी प्रश्नावलीचे दोन प्रकार सांगितले आहेत.

- (१) संरचित प्रश्नावली (Structural Questionnaire)
- (२) असंरचित प्रश्नावली (Non-structural Questionnaire)

प्रश्नाच्या स्वरूपाच्या आधारेनुसार प्रश्नावलीचे प्रकार -

- (१) बंदिस्त प्रश्नावली (Closed Questionnaire)
- (२) मुक्त प्रश्नावली (Open Questionnaire)
- (३) चित्रमय प्रश्नावली (Pictorial Questionnaire)
- (४) मिश्रित प्रश्नावली (Mixed Questionnaire)

लुंडबर्ग आणि श्रीमती पॉलिन यंग यांनी प्रश्नावलीचे जे विविध प्रकार सांगितले आहेत. तसेच प्रश्नांच्या स्वरूपाच्या आधारेवरून प्रश्नावलीचे मुख्य प्रकार सांगता येतील. प्रश्नावलीच्या मुख्य प्रकाराचे विवेचन पुढीलप्रमाणे आहेत.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

माझ्या या अभ्यासासाठी मी 'बंदिस्त प्रश्नावली' या प्रश्नावलीच्या प्रकाराचा उपयोग केला.

बंदिस्त प्रश्नावली (Closed Questionnaire) : बंदिस्त प्रश्नावलीमध्ये प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर दिलेले असते. उत्तरदात्याला त्या प्रश्नाच्या पर्यायी उत्तरावर फक्त खूण करायची असते. याचाच अर्थ या प्रश्नावलीत उत्तरदात्याला प्रत्येक प्रश्नाच्या पर्यायी उत्तरांपैकी योग्य उत्तर निवडून त्यावर खूण करायची असते. या प्रश्नावलीत उत्तरदात्यांना आपले मत स्वतंत्रपणे नोंदविण्याची सोय नसते. त्याला फक्त प्रश्नावलीत नमूद केलेल्या पूर्वनिर्धारित उत्तरांपैकी कोणत्या तरी एका उत्तरांची आपल्या मतानुसार निवड करून त्यावर खूण (√) करायची असते. उत्तरदात्याला आपले विचार स्वतंत्रपणे मांडता येत नाहीत. फक्त पर्यायी उत्तरांपैकी त्याला योग्य उत्तराची निवड करावी लागते. म्हणून या प्रश्नावलीस **बंदिस्त प्रश्नावली** असे म्हणतात. बंदिस्त प्रश्नावलीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे असते.

उदा. (१) आपल्या कुटुंबाचे स्वरूप कोणते - संयुक्त/विभक्त.

(२) संयुक्त कुटुंबपद्धती ही चांगली कुटुंबपद्धती आहे काय? - होय / नाही / सांगता येत नाही.

(३) कौटुंबिक तणावाचा आपल्यावर कोणता प्रभाव पडतो - (अ) घर सोडून जाण्याची इच्छा, (ब) मानसिक ताण, (क) आत्महत्या करण्याची इच्छा, (दरू पिण्याची इच्छा)

बंदिस्त प्रश्नावलीचा सर्वात महत्त्वाचा लाभ म्हणजे उत्तरदाता प्रश्नावलीतील सर्व प्रश्नांची उत्तरे देतो. उत्तरे देण्यामध्ये त्याला कंटाळा येत नाही. त्यामुळे प्रश्नावली भरणे त्याला सोपे वाटते. उत्तरदात्याला प्रश्नाचा अर्थ त्वरीत कळतो. या प्रश्नावलीद्वारे प्राप्त झालेल्या माहितीचे वर्गीकरण करणे सुलभ असते.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

प्राथमिक स्रोत

- मुलाखत

सामाजिक संशोधनात मुलाखत हे तथ्य संकलनाचे एक अतिशय महत्त्वपूर्ण असे तंत्र आहे. सामाजिक संशोधनात मुलाखत तंत्र कसे वापरले जाते, या तंत्राचा प्रकार आणि गुण दोषांचा विचार कार्यापूर्वी मुलाखत या शब्दाचा अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. 'Interview' या इंग्रजी शब्दाचा मराठी अनुवाद म्हणजे 'मुलाखत' होय.

मुलाखत तंत्र हे सामाजिक संशोधनात अतिशय महत्त्वाचे आहे. मुलाखत तंत्राचे एक अतिशय महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या तंत्राचा उपयोग करताना संशोधनकर्ता व ज्यांच्याकडून माहिती मिळवायची आहे अशा व्यक्तींचा (मुलाखतदाता) प्रत्यक्ष 'समोरासमोर' (Face to Face) संबंध येत असतो. मुलाखतदात्यांशी प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित करूनच त्याच्या भावना आणि मनोवृत्तीचे क्रमबद्ध अध्ययन केले जाते.

माझ्या या अभ्यासासाठी मी व्यक्तिगत मुलाखत हा प्रकार अवलंबला आहे.

(१) व्यक्तिगत मुलाखत (Personal Interview) : ज्या मुलाखतीत एका वेळी एकाच व्यक्तीची मुलाखत घेतली जाते, त्या मुलाखतीला व्यक्तिगत मुलाखत असे म्हणतात. मुलाखतकर्ता हा मुलाखतदात्याला प्रश्न विचारतो आणि मुलाखतदाता त्या प्रश्नाची उत्तरे देत असतो. व्यक्तिगत पद्धत ही अतिशय महत्त्वाची आहे. या पद्धतीचे विशेष गुण आहेत.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

गुण :

१. इतर पद्धतींच्या तुलनेत या पद्धतीत अधिक सत्य माहिती प्राप्त करण्याची शक्यता आहे. कारण मुलाखतदात्यांनी जर चुकीची उत्तरे दिली असेल तर त्याचवेळी ती उत्तरे दुरुस्त करता येतात.
२. या प्रकारच्या मुलाखतीत अनुसूची मधील सर्व प्रश्नांची उत्तरे दिली जातात. कारण मुलाखतकर्ता स्वतः प्रश्न विचारतो.
३. मुलाखत अनुसूचीमधील भाषा कठीण असली तरी, मुलाखतकर्ता सोप्या भाषेत प्रश्न विचारतो.
४. व्यक्तिगत मुलाखतीत भावनात्मक प्रश्नांची उत्तरे प्राप्त होण्याची शक्यता असते. मुलाखतकर्ता मुलाखत घेत असताना तो प्रेमाने काही भावनात्मक प्रश्नांची उत्तरे मुलाखतदात्यांकडून काढून घेऊ शकतो.

दोष :

१. व्यक्तिगत मुलाखतीत मुलाखतकर्त्यांच्या व्यक्तिगत पक्षपाताचा समावेश होतो.
२. या पद्धतीत अधिक वेळ आणि पैसा खर्च होतो.

(संदर्भ - डॉ. आगलावे प्रदीप यांच्या सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे या पुस्तकातून)

प्रस्तुत अभ्यासासाठी मुलाखत तंत्राचा वापर व मुलाखतदात्यांची निवड -

बुद्धिबळ खेळणाऱ्या खेळाडूसाठी व त्यांच्या पालकांसाठी प्रश्नसंच तयार करून त्यातून मिळालेल्या उत्तरांचे विश्लेषण करून अनुमान काढले. तो माझा अभ्यास विषय म्हणजे 'बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगले परिणाम होतात' तसेच बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे हे दर्शवते.

याबरोबरच सामाजिक संशोधनात मुलाखत हे तथ्यसंकलनाचे महत्त्वाचे तंत्र वापरले जाते त्या तंत्राचा, पद्धतीचा उपयोग केला. व्यक्तिगत मुलाखत प्रकाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे जो मुलाखतदाता आहे म्हणजेच ज्याची मुलाखत घ्यायची आहे त्याला समोरासमोर भेटून प्रश्न विचारून त्याच्या विचारांचे, मनोवृत्तीचे, अनुभवाचे अवलोकन केले जाते.

मी मुलाखतदात्यांची निवड करताना ते कमीतकमी दोन वर्षे बुद्धिबळ खेळत, शिकत आहेत अशा मंडळींची निवड केली तसेच आंतरराष्ट्रीय मानांकनप्राप्त खेळाडू पण घेतले की जे अनेक वर्षे बुद्धिबळ खेळत आहेत. त्या सर्वांना भेटून समान प्रश्न विचारले ते प्रश्न म्हणजे तुम्हाला बुद्धिबळाचे तुमच्या दृष्टीने शैक्षणिक, सामाजिक व कौटुंबिकदृष्ट्या काय बदल जाणवले, काय फायदे झाले. या सर्वांनी या प्रश्नांची दिलेली उत्तरे त्यांच्याच शब्दात येथे देत आहे. मी मुलाखत घेत असताना शैक्षणिक, सामाजिक व कौटुंबिक अशा मथळ्याखाली ती संक्षिप्तपणे शब्दबद्ध केली आहेत.

या प्रातिनिधिक व्यक्तिगत घेतलेल्या मुलाखतींमधून माझ्या बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगले परिणाम होतात तसेच बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे या गृहितकांना पुष्टी मिळाली.

बुद्धिबळ खेळ वाढण्यासाठी त्याच्या प्रसारासाठी येणाऱ्या अडचणी

बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे मिळणारे फायदे, या खेळाचा आत्मविकासासाठी होणारा उपयोग व त्यायोगे कुटुंब व सामज यांवर होणारे चांगले परिणाम हे आपण बघितले आहेतच.

परंतु, हे सर्व घडण्यासाठी बुद्धिबळ हा खेळ सर्वप्रथम सर्वापर्यंत पोहोचला पाहिजे. या खेळातून आनंद मिळाला पाहिजे आणि हे सर्व साध्य होण्यासाठी या खेळाचा प्रसार झाला पाहिजे असे हे चक्र आहे.

बुद्धिबळ खेळाचा प्रसार होण्यामध्ये काही अडचणी आहेत त्या विषयीच्या प्रमुख मुद्द्यांचे पुढीलप्रमाणे विश्लेषण केले आहे.

खेळ समजायला अवघड -

मैदानी खेळात काहीतरी सतत अॅक्शन असते. खेळ विशेष न कळणाऱ्यालाही ती बघून आनंद मिळू शकतो. पण बुद्धिबळात ही अॅक्शन नसते. जो काही धुमाकूळ चालतो तो डोक्यात शांतपणे विचार करत बसलेले दोन खेळाडू एवढेच बघणाऱ्याला दिसतात ते काय विचार करत आहेत, त्यांच्या खेळीचे काय पडसाद उमटणार आहेत हे बघणाऱ्याच्या लगेच लक्षात येत नाही. त्यामुळे हा खेळ निरस, कंटाळवाणा वाटतो.

असंख्य किचकट नियम जपत या धुमश्चक्रीत मार्ग काढत समोरच्या राजाला जेरबंद करणे, चेकमेट करणे तेवढे सोपे वाटत नाही. त्यामुळे हा खेळ समजायला सुरुवातीला अवघड वाटतो.

प्रशिक्षक कमी -

बुद्धिबळ हा खेळ समजायला कठीण आहे तसेच तो शिकवायलाही अवघड आहे. प्रशिक्षकाला खेळाविषयी व्यवस्थित माहिती असणे आवश्यक तर आहेच त्याचबरोबर मुलांविषयी, त्यांच्या मानसिकतेविषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. तसेच प्रेमळ भाषा, विद्यार्थ्यांला समजेपर्यंत वारंवार सांगायचे कसब, पेशन्स, तसेच प्रत्येक विद्यार्थी वेगळा असतो, त्याला समजून घ्यायची मानसिकता, त्याला समजेल अशा सोप्या भाषेत वापर, पालकांशी संवाद साधत त्यांनाही पाल्याच्या शिकवण्याच्या प्रोसेसमध्ये सामील करून घेत घरात या खेळाचे वातावरण निर्माण होईल याची हतोटी हे सर्व गुण प्रशिक्षकाकडे असणे गरजेचे आहे.

ज्यांना खेळता येत आहे त्यांना पुढील शिकवणे त्या मानाने जास्त कठीण नाही पण प्रशिक्षक शिक्षण देणे आणि विद्यार्थ्यांला या खेळाविषयी गोडी निर्माण करणे, त्याला आनंद मिळवता येणे आणि त्याचा पाया करणे हे कसब असलेले प्रशिक्षक कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

प्रशिक्षणाची फी व शिकायला लागणारा वेळ -

बुद्धिबळ या खेळात काय शिकवले हे लगेच दिसत नाही, ते वारंवार सराव स्वरूपात करून घोटून घ्यावे लागते. हे अनेक पालकांच्या लक्षात येत नाही. त्यामुळे क्लासला जातोय पण अनेकवेळा नुसता डाव खेळतात, डाव बघतात

किंवा या महिन्यात एखाद दुसरीच कंसेप्ट शिकवली असे विचार पालकांच्या मनात येतात व मग भरत असलेली फी आणि दिला जात असलेला वेळ हे जास्त वाटायला लागते आणि याची परिणीती क्लास बंद करण्यात होते.

सातत्याचा अभाव -

बुद्धिबळ शिकवायला जए पेशन्स् लागतात तसेच बुद्धिबळ शिकायलाही पेशन्स् लागतात आणि ते मुलांपेक्षा पालकांमधे जास्त प्रमाणात लागतात कारण त्यांनाच मुलांना क्लासला ने-आण करणे, स्पर्धेसाठी ने-आण करणे हे करावे लागते. झटपट रिझल्ट देणारा हा खेळ नाही त्यामुळे पालक कंटाळले की मुलांचा खेळ थांबतो.

ग्लॅमरचा अभाव -

या खेळाला त्या अनुषंगाने खेळाडूला प्रसिद्धी कमी मिळते, प्रेस मिडिया यांच्यामधे या खेळाला पाहिजे तेवढी जागा अजून मिळत नाही. याचे कारणही, तो समजायला सोपा नाही आणि त्यामुळे खेळणारे खूप नाहीत आणि त्यामुळे या खेळाच्या बातम्या वाचणारेही खूप नाहीत. त्यामुळे नियमितपणे काही जागा या खेळासाठी देण्यास मिडिया तयार होत नाही. त्यामुळे या खेळाच्या खेळाडूंभोवती समाज मान्यतेचे वलय कमी प्रमाणात निर्माण होते. त्यांच्या यशाची दखल फार कमी जणांकडून घेतली जाते.

प्रायोजकांची कमी -

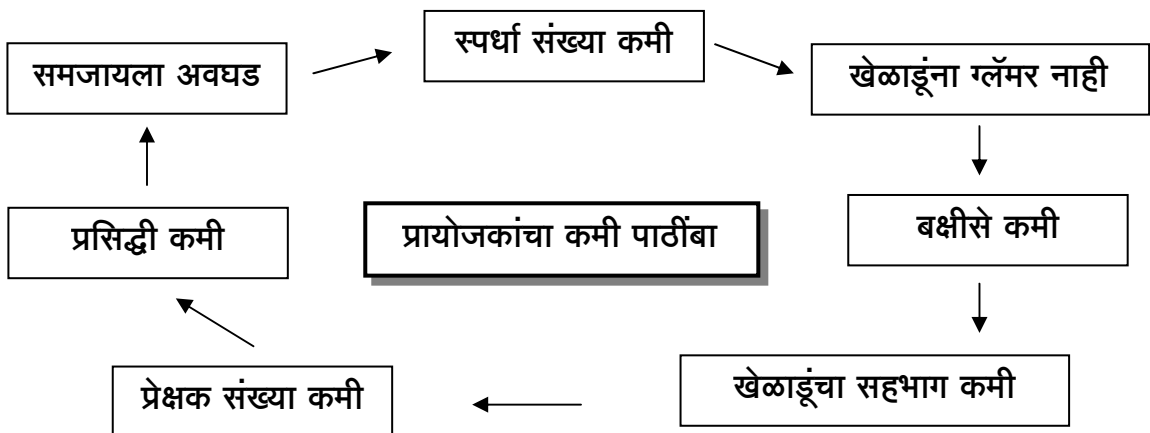
पुन्हा एकदा याला कारणीभूत आहे ते म्हणजे हा खेळ खेळणाऱ्यांची, समजणाऱ्यांची संख्या कमी त्यामुळे प्रसिद्धी कमी, बघणारा वर्ग कमी. त्यामुळे प्रायोजकांची पाहिजे तेवढी साथ या खेळाला मिळत नाही. एखादी कंपनी,

एखादा खेळ प्रायोजित करते तेव्हा त्यांना त्यांचे उत्पादन त्या माध्यमातून मोठ्या समाजवर्गापर्यंत पोहोचवायचे असते. बुद्धिबळ खेळाला प्रायोजकत्व देऊन त्यांचा हा हेतू पुरेसा साध्य होत नाही त्यामुळे प्रायोजकांचा प्रतिसाद कमी मिळतो.

स्पर्धासाठी जागेची कमतरता -

स्पर्धेसाठी दोन-तीनशे स्पर्धक मावतील एवढे मोठे हॉल योग्य दरात उपलब्ध होत नाहीत. त्यांचे असलेले मार्केट रेट नुसार भाडे संयोजकांना परवडत नाही. मग हा खर्च भागवण्यासाठी खेळाडूंच्या स्पर्धा प्रवेश शुल्कावर जास्त भार टाकला जातो. मग अनेक खेळाडू स्पर्धेकडे पाठ फिरवतात. स्पर्धा फी जास्त असली तरी बक्षीसे मात्र मोजकीच असतात कारण परत प्रायोजकांचा कमी पाठींबा. त्यामुळे सलग सामने भरवण्यासाठी योग्य, गरजेच्या सोयी असलेले हॉल उपलब्ध होण्याचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे आपोआप पाहिजे तेवढ्या स्पर्धा घेण्यास मर्यादा येतात.

असे हे बुद्धिबळ खेळाच्या प्रसारात येणाऱ्या अडचणींचे एकात एक गुंतलेले चक्र आहे. लवकरच हे चक्र भेदून बुद्धिबळाचा प्रसार जोम धरेल यात शंका नाही.

प्रकरण ४थे

प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यास विषय,
डेटा कलेक्शन आणि विश्लेषण

४.१ प्रस्तावना -

बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे खेळाडूंना स्वतःमध्ये काय फरक जाणवतो तसेच त्यांच्या पालकांना पाल्यामध्ये काय फरक जाणवतो यासाठी १२ प्रश्नांचा एक प्रश्नसंच तयार केला.

या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या सहाय्याने खेळाडूंमधले बदल, पालकांचा दृष्टीकोन आणि त्यामुळे कुटुंबात उमटणारी सकारात्मक प्रक्रिया आणि त्या अनुषंगाने सामाजिक पातळीवर होणारा विचार याचा अभ्यास सविस्तररित्या या प्रकरणात मांडत आहे.

यात दोन भाग केले असून पहिल्या भागात खेळाडूला विचारण्यात आलेला प्रश्न व त्याची त्यांनी दिलेली उत्तरे यांचे निरीक्षण, अभ्यास मांडला आहे.

तर दुसऱ्या भागात पालकांनी विचारलेले प्रश्न व त्यांची त्यांनी दिलेली उत्तरे यांचे निरीक्षण व अभ्यास मांडले आहे.

त्याचबरोबर काही बुद्धिबळ खेळाडूंच्या मुलाखती घेऊन त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक पातळीवर हा खेळ आत्मसात केल्यामुळे काय फरक जाणवला हे जाणून घेतले आहे.

शेवटी या दोन्ही गटांच्या उत्तरांच्या निरीक्षणातून व मुलाखतीत मिळालेल्या माहितीवरून निष्कर्ष मांडला आहे.

४.२ बुद्धिबळ खेळाचा इतिहास -

बैठ्या खेळांचा राजा म्हणून जागतिक मान्यता पावलेला बुद्धिबळ हा खेळ भारतात खेळला जात असे. रावणाची बायको मंदोदरी हीने या खेळाचा शोध लावला अशी अख्यायिका आहे. अजून एका मतानुसार इसवीसनाच्या पाचव्या शतकात भारताच्या वायव्य भागात हा खेळ खेळला जात असे. या खेळास त्या काळात चतुरंग, शतरंज या नावाने ओळखले जात होते.

सहाव्या शतकात इराणमध्ये या खेळाचा प्रसार झाला आणि नंतर अरबांनी हा खेळ आत्मसात केला. नंतर इटली, स्पेन, उत्तर अफ्रीका, तुर्कस्तान या भागात या खेळाचा प्रसार झाला व नंतर दहाव्या शतकात तो युरोपियन राष्ट्रांमध्ये पोहोचला.

या खेळाला जो शास्त्रीय पाया मिळाला तो १७व्या शतकात आणि त्यानंतर खेळाच्या तंत्रज्ञानामध्ये वेगाने सुधारणा घडत गेली.

आपल्या देशात पाचव्या शतकात 'भारतीय बुद्धिबळ' म्हणून संबोधला गेलेला खेळ आपल्या देशाबाहेर गेला व त्यात थोडे बदल करून सोळाव्या शतकात एक नवीन खेळ म्हणून परत आपल्याच देशात आला.

बुद्धिबळ खेळाची वाढ -

पूर्वीच्या गाजलेल्या 'रामायण' या मालिकेमधील एक प्रसंग आठवतोय, तो म्हणजे मैदानात बुद्धिबळाचा पट आखला आहे आणि खरे हत्ती, घोडे, सैनिक त्यावर हा खेळ खेळत आहेत आणि रावण त्याच्या महालाच्या गच्चीवरून त्या खेळ्या सांगत आहे. राजेरजवाड्यांच्या काळात हा खेळ अशा पद्धतीने खेळला जायचा. या कामी खेळाडू म्हणून गुलामांचा वापर करत असत.

हुशार लोकांचा खेळ हे बिरुद तयार होतानाच चिंता नसलेले, भरपूर वेळ उपलब्ध असलेले लोक हा खेळ खेळू लागले किंवा चांगल्या खेळाडूंना संस्थाने आपल्या दरबारी पगारी ठेवून त्यांच्या माध्यमातून संस्थानिक आपली खेळाची हौस भागवत. त्यांना संस्थानांकडून स्पर्धामधे उतरवून आपल्या संस्थानाचा दबदबा निर्माण करत. आपल्या संस्थानात किती हुशार मंडळी आहेत हे सर्वांना दाखवून संस्थानाची पत वाढवण्याचा प्रयत्न करत असत.

बुद्धिबळातील प्रसिद्ध लेखक ना. रा. वडनोप हे त्यांच्या बुद्धिबळाचा ओनामा या पुस्तकात बुद्धिबळाच्या इतिहासाविषयी सांगतात की, रामायण, महाभारत यांच्याकाळीही बुद्धिबळ खेळ होता. त्यावेळी बुद्धिबळाला चतुरंग असे म्हणत असत. काही विद्वानांच्या मते या खेळाचा जन्म ग्रीसमध्ये तर काहींच्या मते बॉबिलिओनिया, इजिप्त, इराण, चीन वगैरे देशांत झाला. परंतु, हे तर्क कोणत्याही ऐतिहासिक कसोटीला उतरू शकले नाहीत. १९व्या शतकात या खेळाच्या उगमासंबंधी बरेच संशोधन झाले व त्या संशोधनातून असे सर्वमान्य झाले आहे की, सर्वप्रथम साधारणपणे इसवीसनाच्या ५व्या शतकात हा खेळ भारतामध्ये, सिंधू व गंगा नदीच्या खोऱ्यातील प्रदेशात खेळला जात होता आणि भारत हाच देश या खेळाचे उगमस्थान आहे.

इ.स. ५००च्या पूर्वीही हजारो वर्षे म्हणजे रामायण, महाभारत काळीही हा खेळ खेळला जात होता असे दाखले सापडतात. कैलासनाथ श्रीशंकरांनी या खेळाचा शोध लावला व त्यांनी तो लंकाधिपती रावणास शिकवला असाही समज रूढ आहे.

बुद्धिबळ खेळाचे संस्कृतमधील मूळ नाव चतुरंग असे आहे. चतुरंग म्हणजे सेनेची चार महत्त्वाची अंगे - म्हणजे गज, अश्व, रथ व पदाति अथवा पायदळ ही होत. हा खेळ अष्टपद म्हणजे प्रत्येक ओळीत आठ चौकोन अथवा चौसष्ट घरांचा पट, अशा पटावर खेळला जाई. अगदी पुराणकाळी हा खेळ हस्तीदंती फाशांनी खेळला जाई. पटाच्या चार कोपऱ्यांमध्ये पहिल्या ओळीत राजा, हत्ती, घोडा, रथ आणि पुढच्या ओळीत समोर चार प्यादी अशी मांडणी करून चार खेळाडूत (समोरासमोरचे भिडू), फासे टाकून हा खेळ खेळला जात असे. दान पडेल त्याप्रमाणे हत्ती, घोडा, रथ किंवा प्यादे यांची खेळी करावी लागे. या सर्व खेळ्या ज्याप्रमाणे दान पडेल त्याप्रमाणे खेळावयाच्या असल्याने हळूहळू हा खेळ संपूर्णपणे द्युतमय होवू लागला. अशा तऱ्हेने चतुरंगाचा निव्वळ जुगार बनू लागला. पुढे मनु आणि गौतमबुद्धांच्या कडक धोरणाने चतुरंगामधून फाशांचे उच्चाटन कायमचे झाले व या खेळाचे रूपांतर हे आजच्या बुद्धिबळ खेळात झाले. हे परिवर्तन साधारणपणे ५व्या ते ७व्या शतकात घडले असावे.

चतुरंगाचे पार्शियन रूपांतर छतरंज, अरेबिक रूपांतर शतरंज, मला याचे छतोर, मंगोलचे शतर, चिनीचे सियांकी अशी रूपांतरे दिसून येतात. ही सर्व नावे मूळ चतुरंग या नावावरून आलेली असावीत हे स्पष्ट आहे. सर्वच देशांत बुद्धिबळाच्या मोहऱ्यांच्या, प्याद्यांच्या चाली सारख्याच आहेत. मात्र देशकालाप्रमाणे मोहऱ्यांच्या नावात फरक आढळतो उदा. रथाचे नाव उंट, नौका अथवा धर्मगुरू (बिशप) असेही आहे.

हा खेळ लढाईचा असल्याने राजे व सरदार घराण्यात तो फार लोकप्रिय होता. कित्येक राजांनी, सरदारांनी आपल्या पदरी बुद्धिबळपटू ठेवले होते.

जोराजोरी, प्यादी मात, उंटी मात अशा तऱ्हेने या खेळाचे निरनिराळे प्रकार होते व या खेळात निष्णात असे बरेच खेळाडू होते. मोगल साम्राज्याच्या काळात उत्तर भारतात हा खेळ फार लोकप्रिय झाला. मोगल बादशाह जहांगीर याला बुद्धिबळ खेळाची आवड होती. दुसऱ्या बाजीरावांच्या पदरी त्रिवेंकडाचार्य नावाचे एक विद्वान पंडित होते. त्यांनी बुद्धिबळावर संस्कृतमध्ये विलासरमणी मंजरी या नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे.

पाचव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत ज्याप्रमाणे भारतात बुद्धिबळ खेळात बदल होत गेले त्याचबरोबर हा खेळ इतर देशात पसरून तेथेही त्याची जडणघडण होवू लागली व साधारणपणे १८व्या शतकापर्यंत भारतात भारतीय पद्धतीने व युरोपात युरोपिय पद्धतीने हा खेळ खेळला जाऊ लागला. दोन्ही पद्धतीत मुख्य भेद म्हणजे पाश्चात्य पद्धतीत राजा किल्लेकोट (कॅसलिंग) करू शकतो. तर भारतीय पद्धतीत राजा एकदाच अडीच घरे उडून (घोड्याच्या चालीने) दुसऱ्या घरात जातो. पाश्चात्य पद्धतीत जोरी, बुरजी वगैरे प्रकार नाहीत.

पाश्चात्य देशात बुद्धिबळ खेळाला आज जी अमाप लोकप्रियता लाभली व त्या खेळाचा जो विकास झाला त्याचे सर्व श्रेय १७व्या व १८व्या शतकात उदयास आलेल्या बुद्धिबळ खेळाडूंना द्यावे लागेल. फिलॅंडोर, हॉवर्ड, इमॅन्युएल, लास्कर, रेटी, आरन, निमझोव्हीच, रुबीनस्टींग, कार्लफ्लेचर, लेव्हेनफिश, मिसेस् अॅकिन्स्, स्टीनिक्स, चिगोरिन, टॅरॅश, टार्टा कोव्हर असे एकापेक्षा एक अभ्यासू व प्रतिभावान खेळाडू या काळात होऊन गेले. त्यांनी बुद्धिबळ खेळाचा फार कसून अभ्यास केला. बुद्धिबळ हा खेळ केवळ गमतीचा व वेळ घालविण्याचा

खेळ नव्हे तर हा खेळ हे एक शास्त्र आहे, कला आहे. या खेळाचा करावा तेवढा अभ्यास थोडाच आहे. मनुष्याच्या अंगच्या बुद्धिमत्तेचा व मनुष्य स्वभावाच्या सर्व पैलूंचा या खेळात अविष्कार घडत असल्याने या खेळात तोच तोपणा नाही आणि म्हणूनच या खेळाचा जितका अभ्यास करावा तितकाच जास्त आनंद मिळतो, असे विचार खेळाडूंनी लोकांच्या मनावर बिंबवले.

समज-गैरसमज -

पूर्वी या खेळाविषयी अनेक गैरसमज होते. हा खेळ खेळून माणसे वेडी होतात इतक्या टोकाची मते मांडली जायची. त्याला काही तशीच कारणेही होती. एक म्हणजे या खेळाचे नियम. या खेळाला वेळेची मर्यादा नसल्याने दिवसेंदिवस खेळला जाणे, जोर असलेले मोहरे मारता येत नसे, राजा चेकशिवाय हलत नसे. पण जसजसा हा खेळ सजला, वाढला, तसतसे नियमात बदल होत गेले. खेळाला वेळेचे बंधन आले. अगदी हुक्का पित शाही थाटामधे खेळल्या जाणाऱ्या या खेळात आता स्पर्धा हॉलमधे धुम्रपानास बंदी आहे इथपर्यंत अनेक बदल होत गेले. त्यामुळे सर्वसमावेशक असा हा खेळ झाला.

४.३ बुद्धिबळ हा खेळ विशिष्ट समाजापुरता मर्यादित नाही -

ब्राह्मणांमधे रूजला -

खरं म्हणजे या खेळाला धर्म, जात, लिंग यांचे बंधन नाही. हा खेळ बुद्धीचा आहे. प्रत्येकाला डोकं म्हणजेच बुद्धी आहे. त्यामुळे प्रत्येक जण हा खेळ खेळू शकतो. पूर्वी राजे महाराजांच्या आश्रयाने हा खेळ वाढला, समाजात झिरपला, पण ब्राह्मणवर्गाचे यात प्राबल्य होते. याचे कारण मला असे वाटते की, ब्राह्मणांचे काम बुद्धीचे, शिक्षणाचे ही मानसिकता, विचारसरणी त्या काळात होती म्हणून ब्राह्मणांमधे तो जास्त रूजला. इतरांनी त्यात विशेष रस घेतला नाही.

अनेकदा असा आभास होतो की, या खेळात ब्राह्मण जातीचे वर्चस्व आहे पण, अभ्यासाअंती / निरिक्षणाअंती असे लक्षात येते की, यात विशेष तथ्य नाही. यासाठी काही संदर्भ बघणे जरूरीचे की, जेणेकरून हा आभास दूर होण्यास मदत होईल.

इ.स. १८५० - कै. दाजीबा दाते यांना राजाश्रय दिला ते श्रीमंत गायकवाड सरकार बडौदे.

इ.स. १८७५ - कै. बंडभटजी मेहेंदळे यांना राजाश्रय दिला कोल्हापूर दरबारानी.

इ.स. १८९५ - उत्तर हिंदुस्थानचे प्रख्यात कै. किसनलाल मथुरा, पतियाळाचे कै. राजाबाबू, पंजाबचे कै. गुरुदासमल, लाहोरचे कै. गुरुबक्षराय, मुंबईचे कै. डॉ. कुन्हा, कै दत्त, कलकत्याचे कै. डॉ. बॅनर्जी.

इ.स. १९२७ साली कर्नल नबाब सर उमरहयातखान (दिल्ली) यांनी मीर कुलतानखान या बुद्धिबळ पटूला आश्रय देऊन प्रोत्साहन दिले. पुढे मीर यांनी

इंग्लंडमध्ये ब्रिटीश साम्राज्य बुद्धिबळ सामन्यात अग्रेसर म्हणून मान मिळवला. पुढे त्यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय सामने गाजवले.

परिस्थिती बदलली -

आता ही परिस्थिती बदलली आहे. या खेळावर कोण्या एकाची मक्तेदारी नसून सर्व समाजाला एकत्रित, एका पटावर आणण्याची क्षमता या खेळात आहे. या खेळाला जात, धर्म, लिंग यांच्या भिंती नाहीत कारण प्रत्येकाचा घोडा अडीच घर तर उंट तिरकाच जाणार आहे. आज अठरापगड जाती-धर्म या खेळामुळे एका पटावर आमनेसामने बसून डाव रंगवतात व खेळाचा मनमुराद आनंद घेतात/लुटतात.

अगदी आत्ताची गोष्ट बघितली तर -

ग्रॅण्डमास्टर अभिजीत कुंटे, मृणालिनी कुंटे, जयंत गोखले, स्वती घाटे यांच्या बरोबरीने शशिकांत कुतवळ, राजेश ओझा, आकांक्षा हगवणे, सलोनी सापळे, धवल आढाव (अंडर-१० ब्रिटीश चेस चॅम्पीयन), प्रथमेश मोकल यांच्यासारखे प्रतिथयश खेळाडू समाजाच्या सर्व स्तरातून घडत आहेत.

आणि, यांना घडवणाऱ्या शिक्षकांमध्येही जोसेफ डिसोझा, रशिद इनामदार, केतन खैरे, मंदार वेलणकर, धनाजी काकडे असे विविध समाजांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या मंडळींचा समावेश आहे.

बुद्धिबळ - पुरस्कारप्राप्त खेळाडूंची यादी (महाराष्ट्र राज्य)
पुरुष खेळाडू

अनु.क्र.	खेळाडूचे नाव	पुरस्कार वर्ष	ठिकाण
ए)	ग्रॅण्डमास्टर (GM)		
१	प्रविण ठिपसे	१९९७	मुंबई (दक्षिण)
२	अभिजीत कुंटे	२०००	पुणे
३	विदीत गुजराथी	२०१३	नाशिक
४	अक्षयराज कोरे	२०१३	पुणे
५	शार्दुल गागरे	२०१६	अहमदनगर
६	स्वप्नील धोपाडे	२०१६	अमरावती
बी)	आंतरराष्ट्रीय मास्टर (IM)		
१	शरद टिळक	१९८७	ठाणे
२	राहुल शेटी	१९९६	मुंबई
३	अनुप देशमुख	१९९९	नागपूर
४	चंद्रशेखर गोखले	२००२	पुणे
५	प्रथमेश मोकल	२००३	पुणे
६	विक्रमादित्य कुलकर्णी	२००७	ठाणे
७	प्रसन्न रघुराम राव	२०१०	ठाणे
८	आदित्य उदेशी	२०११	मुंबई (दक्षिण)
९	समीर कठमाळे	२०१४	सांगली
१०	सागर शहा	२०१४	मुंबई शहर
११	अभिमन्यू पुराणिक	२०१५	पुणे
१२	अभिषेक केळकर	२०१५	पुणे
१३	मोहम्मद नुबेरशाह शेख	२०१६	ठाणे / बीड

बुद्धिबळ - पुरस्कारप्राप्त खेळाडूंची यादी (महाराष्ट्र राज्य)
महिला खेळाडू

अनु.क्र.	खेळाडूचे नाव	पुरस्कार वर्ष	ठिकाण
ए)	वुमेन्स ग्रॅण्डमास्टर (WGM)		
१	स्वाती घाटे	२००४	पुणे
२	ईशा करवडे	२००५	पुणे
३	सौम्या स्वामीनाथन्	२००८	पुणे
४	कृत्तीका नाडीग	२००९	पुणे
बी)	वुमेन्स आतराष्ट्रीय मास्टर (WIM)		
१	अनुपमा गोखले	१९८५	मुंबई (दक्षिण)
२	भाग्यश्री ठिपसे	१९८६	मुंबई (दक्षिण)
३	मृणालिनी कुंटे	२०००	पुणे
४	शाल्मली गागरे	२००९	अहमदनगर
५	प्रणाली धारिया	२०१४	मुंबई (दक्षिण)
६	चित्तलांगी साक्षी	२०१५	अहमदाबाद
७	आकांक्षा हगवणे	२०१६	पुणे
८	ऋचा पुजारी	२०१७	कोल्हापूर

एखादी अडचण आल्यास ती योग्यप्रकारे हाताळून त्यातून न डगमगता सहीसलामत बाहेर पडण्यासाठी काय करायचे याचे शिक्षण बुद्धिबळ खेळातून मिळाल्याचे जवळपास ८०% खेळाडूंनी सांगितले. नेतृत्वगुण वाढीस लागल्याचे, सर्वाना बरोबर घेऊन एखादी मोहीम यशस्वी करण्याचे नियोजन करणे याची सवय बुद्धिबळ खेळामुळे लागली असे ७०% खेळाडूंनी सांगितले. या खेळात प्राविण्य मिळविण्यासाठी जात/धर्म हे अडसर ठरत नाहीत असे निरीक्षण ८५% खेळाडूंनी मांडले आणि ते खूप महत्त्वाचे आहे.

खरं म्हणजे या खेळाला धर्म, जात, लिंग यांचे बंधन नाही. हा खेळ बुद्धीचा आहे. बाराबलुता पद्धतीनुसार बुद्धीचे काम ते ब्राह्मणाचे. शिंपी. चांभार, कुंभार अशाप्रकारे काम चालायचे. त्यामुळे हा खेळ ब्राह्मणांमधे जास्त रुजला असावा व इतर वर्गांनी, समाजाने तेवढ्या आत्मियतेने या खेळाकडे पाहिले नसेल किंवा ते आकृष्ट झाले नसतील.

पण आता परिस्थिती तशी नाही. शिक्षणाचा प्रकार जसजसा होत गेला तसे तसे गोष्टी बदलायला लागल्या. त्यात सर्वसमावेशकता आली. बारा बलुते पद्धत हद्दपार व्हायला लागली. कोणी कोणतीही गोष्ट करू शकतो यास सामाजिक मान्यता मिळाली. याबरोबरच या खेळामधेही सर्वजण सहभागी व्हायला लागले. खेळाचा प्रसार जसजसा वाढत चालला तसतसे ब्राह्मण वर्गात रुजलेला मर्यादित वाटणाऱ्या खेळाने सर्व जातीधर्मात आपले अस्तित्व दाखवायला सुरुवात केली. समाजाच्या विविध अंगांमधून उत्तमोत्तम खेळाडू घडू लागले व ते भारत देशाची मान अभिमानाने उंचावू लागले.

आपण उदाहरणादाखल महाराष्ट्राच्या बुद्धिबळातील यशस्वी खेळाडूंची यादी बघूयात

बुद्धिबळातील ग्रॅण्डमास्टर किताब म्हणजे एखाद्या विषयात डॉक्टरेट मिळविण्यासारखे आहे. अत्यंत मेहनतीचे आणि बौद्धिक कौशल्य पणाला लावणाऱ्या या किताबाचे महाराष्ट्रातील मानकरी बघितले तर लक्षात येईल की, प्रविण ठिपसे, मुंबई, अभिजीत कुंटे (पुणे), अभिमन्यू पुराणिक (पुणे) यांच्याबरोबर विदित गुजराथी (नाशिक), अक्षयराज कोरे (पुणे), शाईत गागरे (अहमदनगर), स्वप्नील धोपाडे (अमरावती) अशा विविध स्तरातील खेळाडूंनी हा मानाचा किताब मिळविला आहे. महाराष्ट्रातील महिला ग्रॅण्डमास्टर बघितल्या तर स्वाती घाटे, इशा करवडे, स्वामिनाथन, कृत्तीका नाडीक याही विविध जातीधर्माचे प्रतिनिधित्व करतात.

ग्रॅण्डमास्टर किताबाच्या खालोखाल असलेला इंटरनॅशनल मास्टर हा मानाचा सन्मान मिळवलेल्या खेळाडूंची यादी बघितली तर शरद टिळक (ठाणे), राहुल शेटी (मुंबई), अनुप देशमुख (नागपूर), चंद्रशेखर गोखले (पुणे), प्रथमेश मोकल (पुणे), विक्रमादित्य कुलकर्णी (ठाणे), प्रसन्ना राव (ठाणे), आदित्य उदेशी (मुंबई साऊथ), समीर काठमाळे (सांगली), सागर शहा (मुंबई), आदित्य केळकर (पुणे) अशा सर्व स्तरातील खेळाडूंनी इंटरनॅशनल मास्टर किताब मिळविला आहे.

महिलांमध्ये इंटरनॅशनल किताब अनुपमा गोखले (मुंबई), भाग्यश्री ठिपसे (मुंबई), मृणालिनी कुंटे (पुणे) यांच्याबरोबरच शाल्मली गागरे (अहमदनगर), प्रणाली धारीया (मुंबई) साक्षी चित्तलांगे (औरंगाबाद), आकांक्षा हगवणे (पुणे), रूचा पुजारी (कोल्हापूर) यांनी मिळवून बुद्धिबळ हा खेळ समाजातील सर्व स्तरात पोहोचला असल्याचे तसेच पुरुषांपर्यंत मर्यादित न राहता महिलांमध्येही मोठ्या प्रमाणात खेळला जात असून उत्तम खेळाडू घडत आहेत हे दर्शवते.

तसे पाहिले तर कोणत्याच खेळाला जात, धर्म यांचे बंधन असत नाही, असता कामा नये, पण शारीरिक क्षमतेप्रमाणे अनेक खेळांसाठी विशिष्ट समाजाच्या काही चौकटी आखल्या गेल्या उदा. हॉकी पंजाबी, कुस्ती - मराठा इत्यादी. तसेच बुद्धिबळावरही ब्राह्मणांचा खेळ हा शिक्या बसला.

खेळ कोणताही असो, तुम्हाला त्या खेळास उपयुक्त अशी शारीरिक, मानसिक तयारी करणे गरजेचे आहे. तुम्हाला एखादा खेळ आत्मसात करायचा असेल तर त्यासाठी त्याविषयीची माहिती करून घेणे, त्याचे प्रशिक्षण कोठे मिळते हे शोधणे, या खेळासाठी योग्य असे आपल्याकडे कोणते अंगभूत गुण आहेत आणि कोणते गुण आपल्याला आत्मसात करायचे आहेत हे शोधणे व त्याप्रमाणे असलेले गुण जोपासणे व नसलेले गुण आत्मसात करून वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे हे त्या खेळाडूचे काम आहे.

आर्थिक, सामाजिक बाबी काही अंशी त्या खेळाच्या शिकण्यावर, खेळाडूवर प्रभाव पाडू शकतात पण ते अंतिम सत्य आहे असे मला वाटत नाही. तुमच्यात जर एखादी गोष्ट शिकायची उर्मी असेल तर तुम्ही ती गोष्ट शिकताच, तुमची जबरदस्त इच्छाशक्ती अनेक अडचणींवर मात करून तुम्हाला तुमचे इच्छित ज्ञान मिळविण्यासाठी मदत करते, मार्ग दाखवते. उदाहरण द्यायचे झाले तर एकलव्य फक्त निरीक्षणाने धनुर्विद्या शिकला. अनेकांनी रस्त्यावरच्या दिव्यांचा उपयोग करून, त्यात अभ्यास करून विद्वान म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली.

आज बुद्धिबळ हा खेळ जाती, धर्म ओलांडून सर्वसमावेशक झाला आहे. एका विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी या खेळवर नाही. औरंगाबादची साक्षी चितलांगे ही

वुमन इंटरनेशनल मास्टर अशियायी ज्युनिअर बुद्धिबळ अजिंक्यपद स्पर्धेत रौप्यपदक मिळवते. तर याच स्पर्धेत आकांक्षा हगवणे ही चौथे स्थान पटकावते. निगडी येथे रॉटरी क्लब आयोजित बुद्धिबळ स्पर्धेच्या बातमीची हेडलाईन असते, “जैन, हिरवे, पिंगळे, गावडे यांनी आपापल्या गटात विजेतेपद मिळविले.”

पुण्याची इंटरनेशनल मास्टर आकांक्षा हगवणे सांगते की, बुद्धिबळ हा माझ्या आयुष्याचा एक भाग झाला आहे. वाई येथील बुद्धिबळ स्पर्धा संमेद शेते जिंकतो. ही अशी अनेक उदाहरणे हेच दर्शवितात की, जाती धर्माच्या भिंती ओलांडून बुद्धिबळ खेल जनमानसात मिसळला आहे. पूर्वी फक्त ब्राह्मणांचे वर्चस्व असलेला खेळ हा शिक्का आता पुसला गेला आहे.

बुद्धिबळात प्राविण्य मिळवून आता बुद्धिबळ प्रशिक्षक झालेल्या खेळाडूंकडे नजर टाकली तरी असे लक्षात येते की, बुद्धिबळासारख्या खेळात इतर वर्गांचा पण प्रशिक्षक म्हणून सहभाग झाला आहे. नुसता सहभाग असे नाही तर उत्तमोत्तम खेळाडू त्यांनी घडवले आहेत. उत्तमोत्तम खेळाडू राज्याला, देशाला देण्यात मोठे योगदान दिले आहे. यातील प्रमुख उदाहारण म्हणजे श्री. जोसेफ डिसोजा यांचे देता येईल. आजपर्यंत शेकडो नामांकित खेळाडू सरांनी घडवले आहेत. यशस्वी बुद्धिबळ प्रशिक्षक म्हणून त्यांचे नाव आदराने घेतले जाते. रशिद ईनामदार हा आमचा मुस्लीम बुद्धिबळ मित्र हा स्वतः उत्तम बुद्धिबळ खेळाडू तर आहेच शिवाय तो आज शंभर एक विद्यार्थ्यांना बुद्धिबळाचे प्रशिक्षण देत आहे. याचप्रमाणे धनाजी काकडे, केतन खैरे, प्रथमेश मोकल, संदीप गोहाड अशी कितीतरी मंडळी बुद्धिबळ प्रशिक्षणाचे कार्य करत आपली उपजीविका बुद्धिबळाच्या मदतीने यशस्वीरीत्या पार पाडत आहेत.

राजेश ओझा या अंध बुद्धिबळ खेळाडूने स्वतः अनेक पुरस्कार मिळवले असून आज बुद्धिबळ प्रशिक्षण वर्ग चालवून त्याच्या कुटुंबाची उत्तमप्रकारे गुजराण करीत आहेत. हे सर्व हेच दर्शविते की, बुद्धिबळ हा खेळ एका विशिष्ट समाजापुरता मर्यादित नाही, तो सर्वसमावेशक झाला आहे.

मा. राजेंद्र कोंडे देशमुख, मा. संजय केडगे, मा. केतन खैरे आदी मंडळी बुद्धिबळ संघटनेचे कार्य यशस्वीपणे सांभाळत आहेत. नागनाथ हलकुडे हे बुद्धिबळ खेळाडू त्यांच्या आईच्या नावाने "श्रीमती विठाबाई हलकुडे मेमोरियल" ही स्पर्धा घेतात व त्याचे मागच्या वर्षीचे एकूण बक्षीस होते सहा लाख रुपये.

संभाजीनगर येथे रॅपीड स्पर्धेत प्रिन्स जैसवाल हा विजेतेपद मिळवतो तर श्री. अनिल अतकरे, श्री. संजय वणवे, श्री. सचिन पुरी, श्री. सचिन मोरे, श्री. संजय निकम अशा मंडळींनी ही स्पर्धा यशस्वी होण्यासाठी आपापले योगदान दिलेले असते. वाई येथील स्पर्धेत श्री. उमेश कासुर्डे, श्री. समीर ढेकणे, श्री. योगेश भोसले , श्री. राहुल हगीर ही मंडळी पुढाकार घेऊन स्पर्धेचे यशस्वी संयोजन करतात.

अशाप्रकारे खेळाडू, प्रशिक्षक, संयोजक अशा खेळाच्या विविध विभागात त्यांचे योगदान देत ही सर्व मंडळी हेच दर्शवितात की, बुद्धिबळ हा खेळ विशिष्ट समाजापुरता मर्यादित नाही.

जोसेफ डिसूझा, रशिद इनामदार व ग्रॅण्डमास्टर अक्षयराज कोरे या विविध समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या बुद्धिबळ खेळाडूंची थोडक्यात माहिती उदाहरणादाखल देत आहे.

जोसेफ डिसूझा -

जोसेफ डिसूझा हे तीन दशकांहून अधिक काळ बुद्धिबळात कार्यरत आहेत. ते 'वर्ल्ड चॅस फेडरेशन'चे मास्टर आहेत. त्यांनी अनेक वेळा राष्ट्रीय पातळीवर महाराष्ट्राचे प्रतिनिधित्व केले आहे. आंतर-औद्योगिक बुद्धिबळ स्पर्धा सलग तीन वेळा जिंकणारे ते पहिले पुण्याचे खेळाडू आहेत. त्यांनी अनेक स्पर्धा जिंकल्या आहेत व ऑल इंडिया ओपन चॅस टूर्नामेंटमध्ये अनेक पुरस्कार जिंकले आहेत. १९८४ सालापासून ३००हून अधिक स्पर्धामधून ते ऑर्बिटर म्हणून देखील काम बघतात. त्यांनी २५०हून अधिक स्पर्धा आयोजित केल्या आहेत. ते एक उत्तम नावाजलेले बुद्धिबळ प्रशिक्षक आहेत. स्पेनमधील पॉटेवेद्रा येथे दृष्टीहीन लोकांसाठी वर्ल्ड क्लिष्ट बुद्धिबळ चॅम्पियनशीपमध्ये भारतीय संघाचे ते ५व्या स्थानावरील प्रशिक्षक आहेत.

महाराष्ट्र शासनाने त्यांना शिवछत्रपती क्रीडा मार्गदर्शिक पुरस्कार २०१६-१७ साली प्रदान केला. २०१५ मध्ये व्ही.व्ही.एस्. लक्ष्मण यांच्याकडून मेयरचे एम्.आय्.टी. क्रीडा आचार्य पुरस्कार मिळाले.

अखिल भारतीय बुद्धिबळ फेडरेशनशी संलग्न असणारी त्यांची अॅकॅडमी (J. D. Chess Academy) ही पुण्यातील एकमेव अॅकॅडमी आहे.

रशिद ईनामदार -

रशिद ईनामदार हे आंतरराष्ट्रीय बुद्धिबळपटू व फिडे आर्बिटर आहेत. सातवीत असल्यापासून त्यांनी बुद्धिबळ खेळायला सुरुवात केली. दहावीत असताना त्यांनी स्पर्धातून भाग घेतला. १९९७ साली "PCMC Open Tournament" मध्ये दुसरे स्थान पटकावले. छोटे छोटे क्लास घेऊन दर महिना ६० रूपये त्यांना मिळत गेले.

१९९९ मध्ये "स्वर्णदीप Open Chess" मध्ये त्यांना प्रथम क्रमांक मिळाला. विविध स्पर्धांमध्ये भाग घेऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. २०१३ मध्ये "सोलापूर महाराष्ट्र आर्बिटर परीक्षा" ५व्या क्रमांकाने पास झाले. २०१४ मध्ये "राष्ट्रीय आर्बिटर परीक्षा" उत्तीर्ण केली व २०१६ मध्ये ते फिडे आर्बिटर देखील झाले.

इस्लामधर्मीय रशीद ईनामदार यांना त्यांच्या धर्मातील काही नियमांमुळे बुद्धिबळ खेळणे जड गेले परंतु या खेळाविषयीची गोडी त्यांना स्वस्थ बसू देईना. इस्लामधर्मीय बांधवांनी त्यांच्या बुद्धिबळाच्या गोडीला पाठींबा दिला.

ईनामदार पुढे म्हणतात की, "अनेक स्पर्धांमध्ये भाग घेतल्यानंतर आणि जिंकल्यानंतर मला या खेळाबद्दल जागरूकता पसरवायची होती. बुद्धिबळात सहभागी होण्यासाठी मी त्याचे प्रशिक्षण सुरु केले. आम्ही आंतरराष्ट्रीय रेटेड बुद्धिबळ खेळाडूंंसह बरेच खेळाडू प्रशिक्षित केले आहेत.

अक्षयराज कोरे (१ सप्टेंबर १९८८) -

अक्षयराज कोरे हा देखील एक गुणी मुलगा जो बुद्धिबळ खूप लवकर खेळायला लागला. तो त्याच्या मामाकडून हा खेळ शिकला. नगर मध्ये जन्माला आलेला हा मुलगा व त्याचे कुटुंब लवकरच पुण्यात स्थायिक झाले व २०१२ पासून तो बुद्धिबळात कार्यरत आहे. अक्षयराज कोरे हा पुण्याचा दुसरा, महाराष्ट्राचा चौथा तर भारताचा ३२वा ग्रॅण्डमास्टर आहे. त्याला बुद्धिबळ प्रशिक्षक म्हणूनही यश मिळाले आहे. २०१० मध्ये U-10 World Chess Championship स्पर्धेपूर्वी आगामी भारतीय बुद्धिबळ खेळाडू अभिमन्यू पुराणिक याला प्रशिक्षित केले. पुराणिक याने या स्पर्धेत कांस्यपदक जिंकले. दोघांनी जवळपास एक वर्ष काम केले. २०११ साली शार्दुल घाघरे यांना देखील अक्षयराजने प्रशिक्षित केले व आता ते देखील ग्रॅण्डमास्टर आहेत.

अक्षयराज कोरे हे एक सॉफ्टवेअर इंजिनियर असून आता परदेशात स्थायिक आहेत.

मीर सुलतान खान (१९०५ - २५ एप्रिल १९६६) -

मलिक मीर सुलतान खान हा त्याच्या काळातील सर्वात बुद्धिमान बुद्धिबळपटू होता. सर उमर यांच्याबरोबर तो ब्रिटनला गेला असताना त्याने बुद्धिबळातून धुमाकूळ घातला. आपल्या अवघ्या पाच आंतर्देशीय वर्षांच्या कारकिर्दीत त्याने चार वेळा विश्वकरंडक जिंकला (१९२९-३३). तीन वेळा ब्रिटीश चॅम्पियनशीप जिंकली. सर उमर यांनी नंतर त्याला मायदेशात आणले आणि तिथे त्याने बुद्धिबळ सोडले. डेव्हिड हूपर आणि केलेथ व्हायल्ड यांनी "बुद्धिबळ काळातील सर्वात महान नैसर्गिक खेळाडू" म्हणून संबोधले आहे. १९३० च्या दशकात तो द वर्ल्ड चेस फेडरेशन मध्ये जगातील सर्वोत्तम खेळाडूंपैकी एक होता. परंतु त्याला कधीही कोणतीही पदवी (ग्रॅण्डमास्टर किंवा आंतरराष्ट्रीय मास्टर) दिली नाही.

सुलतान खान यांचा जन्म पंजाबच्या मिठा तवना येथे झाला होता. ९ वर्षांचा असताना त्यांनी वडिलांकडून बुद्धिबळ शिकून घेतले. त्यावेळी खेळाच्या नियमानुसार पॉन प्रमोशन आणि स्टेल्मेट चे कायदे वेगळे होते. Pawn ही त्याच्या स्थानावरून दोन स्क्वेअर हलवू शकत नव्हते. २१ वर्षांचा असताना तो पंजाबमधील सर्वात मजबूत खेळाडू मानला गेला. त्यावेळी सर उमरने त्याला युरोपियन पद्धतीचे शिक्षण देऊन युरोपियन मास्टर बनविण्यासाठी ते त्यांच्या घरी घेऊन गेले. १९२८ मध्ये त्याने अखिल भारतीय चॅम्पियनशीप जिंकली.

मे १९३० मध्ये युरोपमध्ये त्याने आपले आंतरराष्ट्रीय बुद्धिबळ करिअर सुरू केले; ज्यात अनेक आघाडीच्या खेळाडूंवर विजय मिळवला.

डिसेंबर १९३३ मधे सर उमर यांनी त्याला भारतात परत आणले. बुद्धिबळ जगताने पुन्हा त्याच्याकडून कधीही ऐकले नाही.

भारतातून परत आल्यानंतर सुलतान खानला वाटले की आपण तुरुंगातून मुक्त झालो आहोत कारण ब्रिटनची हवा त्याला बिलकूल मानवली नव्हती. त्याला सतत सर्दी, इन्फ्लुएंझा आणि घशाच्या संसर्गामुळे त्रास होत होता. त्यामुळे खेळायला येताना तो कायम गळ्याभोवती पट्टा बांधून येत असे. भारतात आल्यावर त्याने बुद्धिबळ सोडले. त्याचा मोठा मुलगा अतर सुलतान यांनी सांगितले की सुलतान खान यांनी त्यांना सांगितले की, ते त्यांना बुद्धिबळ शिक्षण देणार नाही, त्यापेक्षा त्यांनी काहीतरी उपयुक्त करावे.

सुलतान खान हा जगातील सर्वोत्तम खेळाडू होता. अर्पाद एलोच्या मोजणीनुसार त्याच्या पाच वर्षांच्या शिखराच्या दरम्यान खेळण्याची शक्ती २५३० च्या इलो रेटिंगच्या बरोबरीने होती.

१९५० मधे जेव्हा फिडेने इंटरनॅशनल ग्रॅण्डमास्टर आणि इंटरनॅशनल मास्टरची पदवी जिंकली तेव्हा सुलतान खान १५ वर्षे खेळला नव्हता. रुबेनस्टाईन, कार्लोस होरे यांसारख्या काही निवृत्त खेळाडूंना फिडेने किताब दिला, तरीही सुलतान खानला कधीही त्यांचा पुरस्कार मिळाला नाही.

४.४ बुद्धिबळ स्पर्धा स्वरूप -

खेळ म्हटला की, स्पर्धा ही आलीच. बुद्धिबळ खेळाच्या पण स्पर्धा भरवल्या जातात. जिल्हा, राज्य पातळीवर, राष्ट्रीय पातळीवर तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा घेतल्या जातात. तसेच क्लब, खाजगी क्लास, कंपनीच्यात आपापसात, कॉलेजेमध्ये बुद्धिबळ स्पर्धांचे आयोजन केले जाते.

स्पर्धामध्ये सात/नऊ/अकरा फेऱ्या खेळाडूस खेळाव्या लागतात. जिंकलेला जिंकलेल्या खेळाडूबरोबर तर हरलेला हरलेल्या खेळाडूबरोबर अशा पद्धतीने प्रत्येक फेरी गणित. दोन-दोन पॉईंटवाल्यांशी चार-चार पॉईंटवाल्या खेळाडूंशी सामना खेळतो. यात जो जास्त पॉईंटस् करेल त्याला सामनावीर म्हणून घोषित केले जाते. या स्पर्धेच्या प्रकाराला स्वीसलीग पद्धत असे म्हणतात.

हरला की स्पर्धेतून बाद. फक्त जिंकलेले खेळाडूच पुढे जातील, अशा प्रकारच्या स्पर्धेस नॉक-आऊट स्पर्धा असे म्हणतात.

एकूण तीन खेळाडू मिळून साधारण तीन तास डाव खेळायला अवधी असणाऱ्या स्पर्धेला क्लासिकल स्पर्धा म्हणतात तर पंधरा, वीस, तीस मिनीटे वेळ प्रत्येक खेळाडूस असतो व त्या वेळेतच त्याला डाव संपवणे बंधनकारक असते. ज्या खेळाडूचा वेळ आधी संपेल तो बुद्धिबळाच्या पटावर चांगली पोझीशन असली तरी वेळेत खेळू न शकल्याने, वेळ संपल्याने हरला असे जाहीर केले जाते, यास रॅपीड स्पर्धा असे म्हणतात.

४.५ बुद्धिबळाचे फायदे -

बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे अनेक फायदे मिळतात. एकाग्रता, बैठक, एखाद्या गोष्टीचा सर्व बाजूने विचार करण्याची सवय, स्मरणशक्ती, सकारात्मक विचारसरणी या बरोबरच व्यवस्थापन, नियोजन, नेतृत्वगुण, निर्णयक्षमता अशा कितीतरी गोष्टी बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे, त्याचा सराव केल्यामुळे अंगवळणी पडतात.

याबाबतीत दोन-तीन उदाहरणे बघता येतील -

बुद्धिबळ हा खेळ समोरच्या बाजूचाही विचार करायला शिकवतो. मुलांना जेव्हा हा खेळ समजू लागतो, तो आत्मसात होऊ लागतो तेव्हा त्यांची घरातली चिडचीड, हट्टीपणा कमी होऊ लागतो. आपल्या समोरच्या व्यक्तीची, मग ती आई, बाबा, आजी, आजोबा, भाऊ, ताई कोणीही असो त्यांची पण भूमिका आहे, त्यांचा पण एक विचार आहे, आपण तो गृहित धरून आपले म्हणणे मांडले पाहिजे हे नकळतपणे हा खेळ मुलांना शिकवतो.

डाव खेळताना आपले एखादे मोहरे मारले गेले तर खेळाडू लगेच खचून जात नाही तर उर्वरीत मोहऱ्यांनिशी / सैन्यानिशी जिंकायचा प्रयत्न करतो. मला सर्व सुखसोयी मिळाल्या तरच मी यशस्वी होऊ शकेन, पुढे जाऊ शकेन हा विचार मनातून काढून असलेल्या साहित्यानिशी जिंकायचा प्रयत्न करणे म्हणजे यशस्वी होण्याचा प्रयत्न करणे, हा गुण या खेळामुळे अंगी येण्यास मदत होते.

एखादे प्यादे राहिले तरी डाव न सोडता त्या प्यादाचा वजीर करून जिंकून ही सकारात्मक भावना मनात तयार होते. त्यामुळे नैराश्य मनात न येता यशस्वी होण्याचाच विचार मनात घोळतो.

दोन-दोन, चार-चार तास एका जागी बसून एखाद्या गोष्टीचा सर्व बाजूने विचार करण्याची सवय हा खेळ लावतो. त्यामुळे बैठक तयार होते. आपल्या कामाच्या ठिकाणी अथवा कौटुंबिक बाबतीत असे एकाग्रतेने निर्णय घेण्याची वेळ येते तेव्हा बैठकीच्या जोरावर सर्व बाजूंचा सारासार विचार करून निर्णय घ्यायला मदत होते.

४.६ संकलित माहितीचा स्रोत -

बुद्धिबळाचा खेळाडू, कुटुंब यांवर सकारात्मक परिणाम होतो का हे तपासण्यासाठी पुढीलप्रमाणे गट निवडले व त्यांना प्रश्नावलीच्या माध्यमातून प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून आलेल्या उत्तरांचा अभ्यास केला.

यात सहभागी झालेल्या मंडळींची आकडेवारी व कोणत्या संगणक प्रणालीने हा अभ्यास केला गेला त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे :-

	संख्या
विद्यार्थी	४३
पालक	३५

संगणक प्रणाली -

तसेच पंधरा विविध क्षेत्रातील नामांकित व्यक्ती की, ज्यांचा बुद्धिबळाशी संपर्क आला आहे, त्यांची मुलाखत घेतली व त्याचा रिपोर्ट व त्यातून आलेला निष्कर्ष पण शेवटी जोडला आहे.

या अभ्यासासाठी वेलणकर चेस इन्स्टिट्यूटच्या विद्यार्थी व पालक यांची निवड केली होती. गेली तीस वर्षे बुद्धिबळ क्षेत्रात ही इन्स्टिट्यूट कार्यरत आहे.

४.७ खेळाडूसाठीच्या प्रश्नांच्या उत्तरातून मिळालेली माहिती -

प्र. १ बुद्धिबळ खेळ शिकल्याने माझ्या विचार करण्याच्या पद्धतीत चांगला बदल झाला.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.63	2.105

१० पैकी ७.६३ इतक्या उत्तम टक्केवारीने या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले. बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्याने विचारसरणीत सकारात्मक बदल होतो.

या खेळाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, ३२ विविध सोंगट्यांद्वारे हा खेळ खेळला जातो. सोळा आपल्या व सोळा आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या. दोघांकडेही सारखे बलाबल असते.

नियमांना धरून आपल्याला प्रतिस्पर्ध्यांवर विजय मिळवायचा असतो. प्रत्येक खेळी ही विचार करून खेळायचे असते, प्रत्येक खेळीमागे म्हणजेच प्रत्येक कृतीमागे काहीतरी ठोस कारण असले पाहिजे ही शिकवण ह्या खेळामुळे मिळाली. उगाच वाटलं म्हणून केलं, असं असता कामा नये. आपोआपच क्वालिटी विचार करण्याची सवय लागते.

प्र. २ बुद्धिबळ खेळ शिकल्यामुळे मी इतरांचाही विचार करायला लागलो.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	6.83	2.337

१० पैकी ६.८० अशा उत्तम टक्केवारीमध्ये या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले.

बुद्धिबळ खेळाची मांडणीच अशी आहे की, एक खेळी आपली मग एक खेळी प्रतिस्पर्ध्याची, इथे पास देण्याला परवानगी नाही. प्रत्येकाला खेळी खेळावीच लागते. स्वाभाविकच मी फक्त माझ्या खेळीचा विचार करून चालत नाही, तर माझ्या खेळीनंतर समोरचा काय खेळी करून उत्तर देईल हाही विचार करायला लागतो.

म्हणजेच फक्त आपलेच म्हणणे मांडून चालत नाही तर समोरच्याला पण एक बाजू आहे ती पण ऐकून घ्यावी लागते आणि त्याला ही सवय या खेळामुळे लागते.

आपोआपच कुटुंबात, समाजात वावरताना या गोष्टीचा आचरणात उपयोग केल्यामुळे आपल्याबद्दलची एक चांगली भावना तयार होण्यास मदत होते हे जाणवलं.

प्र. ३ बुद्धिबळ खेळ शिकल्यामुळे माझ्यातले पेशन्स वाढले.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.91	2.021

१० पैकी ७.९१ टक्के मिळवून या प्रश्नाचे बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे सहनशीलता वाढते या दाव्याला दुजोरा मिळाला.

कोणत्याही गोष्टीची निर्णयाची घाई न करता, पुरेसा वेळ घेऊन जास्तीत जास्त योग्य निर्णय घेण्यासाठी कायम प्रयत्नशील असले पाहिजे, हा गुण या खेळामुळे येतो.

तसेच आपल्या समोरच्यालाही पुरेसा वेळ दिला पाहिजे, त्याला जास्त वेळ लागतोय, एखादे वेळी आपल्याला अपेक्षित गोष्ट होण्यासाठी जास्त वेळ लागतोय असं वाटलं तरी बुद्धी, मन सैरभैर होऊ न देता शांत चित्त ठेवून त्याला सामोरं जाणं हे महत्वाचं आहे.

घटनाक्रमात (जसे डावामध्ये) अनेक बाबी असतात, त्या सर्वांचा सांगोपांग अभ्यास करणे, विचार करणे गरजेचे असते. घाईघाईत सर्वांचा विचार न करता घेतलेला निर्णय चुकीचाही ठरू शकतो. तेव्हा पेशन्सनी साधकबाधक सर्वांगीण विचार करून निर्णय घेण्याचा गुण या खेळामुळे अंगवळणी पडतो.

प्रश्न ४ : माझ्या स्मरणशक्तीमध्ये फरक पडला. एखादी गोष्ट लक्षात ठेवायची आणि ती परत आठवायची सवय लागली.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.70	1.982

१० पैकी ७.७० टक्के एवढ्या मोठ्या प्रमाणात हे मान्य केले आहे.

बुद्धिबळ खेळात आपली सोळा आणि प्रस्तिस्पर्ध्याची सोळा अशी बत्तीस मोहरी आमनेसामने असतात. त्या प्रत्येकाची शैली वेगळी आहे, चाल वेगळी आहे, ताकद वेगळी आहे. प्रत्येक खेळी खेळताना त्या सर्वांचा (दोन्ही बाजूच्या प्रत्येक सोंगटीचा) विचार करून त्या गोष्टी लक्षात ठेवून त्या असंख्य चालींमधून योग्य कोणती हे परत तपासून मग खेळी करावी लागते. हे सर्व लक्षात ठेवण्यावाचून गत्यंतर नाही. त्याबरोबरच मागील डावात केलेल्या चुकांची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून ते डाव त्यातील पोझीशन्स पण डोक्यात ठेवाव्या लागतात व खेळताना योग्य वेळी त्याचा उपयोग करावा लागतो. यामुळे आपोआपच स्मरणशक्तीला बळ मिळते.

अनेक डाव अभ्यासायचे, अनेक ओपनिंगचा अभ्यास करून त्या लक्षात ठेवायच्या, अनेक पोझीशन्स, अंतिम डावातील स्थितींचा अभ्यास हे सर्व करताना तुमची स्मरणशक्ती तल्लख झाली नाही तरच नवल.

प्रश्न ५ : माझी बैठक वाढली, त्यामुळे मला अभ्यासात, माझ्या कामाच्या ठिकाणी उपयोग होतो.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.65	2.046

१० पैकी ७.६५ मंडळींनी याला दुजोरा दिला आहे. ही निश्चितच या खेळाच्या महत्वाला बळकटी देणारे आहे.

बैठक हा शब्द खूप महत्वाचा आहे, मग ती विचारांची बैठक असेल, बुद्धिची बैठक, शरीरिक बैठक असेल. एखाद्या गोष्टीचा सर्व बाजूने शांतपणे विचार करायचा असेल तर बैठक खूप उपयोगी पडते.

बुद्धिबळ हा खेळ दोन-दोन, तीन-तीन तास खेळला जात असल्यामुळे एका जागी बसून एखाद्या विषयाचा विचार करण्याची सवय आपोआप लागते.

शरीर दमलं की मन दमलं, बसून बसून शरीर थकलं की, त्याचं लक्ष त्या शरीराच्या दमलेपणाकडे जाते.

एकदा शरीरिक बैठक जमली की, न कंटाळता तासंतास अभ्यास किंवा आपले काम आपण आरामात, नीटपणे आणि मुख्य म्हणजे चांगल्या प्रतीचे करू शकतो.

याचं उत्तम उदाहरण -

शाळेत एका विषयासाठी ३० ते ३५ मिनीट असतात पण परिक्षा मात्र तीन तासांची घेतली जाते. एखाद्या विषयावर सलग तीन तास एका जागी बसून विचार करायला शिकवले जात नाही. पण बुद्धिबळ खेळाडूला याची सवय लागते. त्यामुळे त्याला याचा उत्तम उपयोग परिक्षेत होतो.

चांगल्या बैठकीमुळे मन एकाग्र करायला मदत होते. त्याचा निश्चित चांगला परिणाम अनुभवायला मिळतो.

प्रश्न ६ : प्रत्येकजण महत्वाचा आहे आणि प्रत्येकाकडे काही गुण आहेत ही शिकवण या खेळामुळे मिळाली.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	42	7.45	2.973

१० पैकी ७.४५ एवढ्या मोठ्या संख्येनी हे मान्य करून बुद्धिबळाचा अजून एक पैलू सर्वासमोर आणला आहे.

बुद्धिबळ डावामध्ये राजासोबत वजीर, हत्ती, उंट, घोडा, प्यादं अशी मोहरी असतात. त्यांची प्रत्येकाची एक शैली आहे. प्रत्येकाची एक ताकद आहे. प्रत्येकाच्या उपयोगाची मदत घेण्याची एक वेळ आहे. जर का याचे भान न राखता डाव खेळला तर पराजय म्हणजेच यश न मिळण्याची शक्यता जास्त आहे.

प्रत्येकाकडे काही गुण आहेत. कोणालाही दुर्लक्षित करून चालत नाही. प्यादे दिसताना कमी महत्वाचे दिसते पण त्याच्याकडे नवनिर्मितीची शक्ती आहे. प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या ताकदीप्रमाणे भूमिका दिली आहे तर ती प्रत्येक व्यक्ती आपल्याला यशस्वी होण्यासाठी हातभार लावेल हे निश्चित.

समाजात वावरताना पण प्रत्येक व्यक्तीकडे आदराने पाहिले पाहिजे, कोणाला दुखावता कामा नये, कमी लेखू नये ही शिकवण मिळते.

उदा. - बँकेतील शिपायाला कमी लेखू नका. परिक्षा पास होत तो चांगल्या पदावर पोहोचल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

प्रत्येकाकडे काही गुण आहेत ते शोधायचा प्रयत्न करा. त्या गुणांचा मान राखा. तुम्हाला प्रत्येक टप्प्यावर ही शिकवण उपयोगी पडेल हे बुद्धिबळ खेळातून आपोआप अंगवळणी पडते, जे पुढे आयुष्यभर उपयोगास येते.

प्रश्न ७ : निर्णय क्षमता - एखाद्या गोष्टीचा सर्व बाजूने विचार करून निर्णय घेण्याची सवय लागते.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.51	1.907

१० पैकी ७.५१ एवढ्या चंगल्या टक्केवारीने बुद्धिबळामुळे मिळणारा हा महत्वाचा फायदा अधोरेखित केला आहे.

अनेकवेळा आपल्याला एखाद्या गोष्टीबद्दल, एखाद्या घटनेत, एखाद्या प्रसंगी निर्णय घेण्याची वेळ येते. हे निर्णय घेण्याचे शिक्षण उत्तमरीत्या देणारा हा खेळ आहे.

निर्णय घेताना त्या गोष्टीचा सर्व बाजूने, अंगाने विचार करावा लागतो. नुसते एकाच बाजूने विचार करून चालत नाही. निर्णयामुळे काय काय परिणाम होऊ शकतात हे कसे तपासायचे याचे शिक्षणाची सुरुवात बुद्धिबळाच्या डावामध्ये सहजरित्या होते.

हा खेळ नुसता निर्णय घ्यायलाच शिकवतो असे नाही त्याची जबाबदारी घ्यायलाही शिकवतो. निर्णय चुकला तर पुढील वेळेस जास्त काळजीपूर्वक विचार करायचा आणि बरोबर आला तती गाफील न राहता परत पुढील वेळेस काळजीपूर्वक विचार करून निर्णय घ्यायचा, हा महत्वाचा धडा आपल्याला या खेळाच्या माध्यमातून मिळतो.

प्रश्न ८ : प्रॉब्लेम सॉल्व्हिंग - एखादी परिस्थिती कशी हाताळायची व त्यातून न डगमगता विचारपूर्वक कसा निर्णय घ्यायचा याचं शिक्षण मिळाले.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.95	1.939

१० पैकी ७.९५ लोकांनी हे प्रॉब्लेम सॉल्व्हिंगचे कौशल्य आत्मसात होते असे सांगितले.

बुद्धिबळाचा खेळ म्हणजे डाव - प्रतिडाव यांची चढाओढच. आपण एखादा प्लॅन करावा आणि समोरच्याने तो हाणून पाडावा, प्रतिस्पर्ध्याने नियोजनात्मक खेळ्या करून आपल्याला त्या जाळ्यात अडकवायचा प्रयत्न करावा आणि आपण ही परिस्थिती योग्यरित्या, विचारपूर्वक हाताळून त्यातून सहीसलामत सुटका करून घ्यावी.

बुद्धिबळाच्या डावातील प्रॉब्लेम सोडवताना नकळत आपल्याला ती सवय लागते आणि प्रत्यक्ष आयुष्यातील अडचणींवर आपण मात करण्याचे बळ मिळते.

प्रश्न ९ : नेतृत्वगुण - सगळ्यांना बरोबर घेऊन त्यांच्या कौशल्याचा उपयोग करून यश संपादण्याचे शिक्षण मिळाले.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.02	2.220

१० पैकी ७.०२ मंडळींनी हे मान्य केले आहे. त्यामुळे बुद्धिबळातला राजा म्हणजे आपण जिंकण्यासाठी म्हणजे यशस्वी होण्यासाठी सर्वांच्या मदतीने मार्गक्रमण करायचा प्रयत्न करतो.

बुद्धिबळ खेळात वेगवेगळ्या प्रकारचे मोहरे, सोंगट्या असतात. त्या प्रत्येकाचे चालीचे नियम असतात. प्रत्येकाची काही वैशिष्ट्ये तसेच काही गुण असतात. उदा. - हत्ती उभा, आडवा, सरळच जातो, तर घोडा अडीच घर उड्या मारत जातो. उंट तिरका जातो. यांच्या या वैशिष्ट्यांनुसारच त्यांचा डावामध्ये उपयोग करून घ्यायचा असतो. याचा रोल त्याला, त्याचा रोल याला असे चालत नाही. पण सगळ्यांना बरोबर घेऊनच आपण म्हणजे राजा जिंकण्यासाठी प्रयत्न करत असतो.

कुटुंबात समाजात वावरतानाही ही सवय उपयोगी पडते. आज्ञीची भूमिका वेगळी असते, आत्याची वेगळी असते, काकाची वेगळी असते. त्यांच्या त्यांच्या भूमिकांचा योग्य आदर राखून त्यांचेबरोबर नातं घट्ट केलं तर एक आनंदी कुटुंब म्हणून ओळख मिळते.

उदा. - स्वर्गवासी आदरणीय अटलबिहारी वाजपेयी यांनी मा. नरेंद्र मोदी यांचे गुण हेरून त्यांना योग्य ती जबाबदारी दिली. ही निवड किती योग्य होती याचा अनुभव आपण घेत आहोत.

प्रश्न १० : विचारात कार्यपद्धतीत सकारात्मक बदल होतो.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	7.26	2.036

१० पैक्री ७.२६ एवढ्या उत्तम टक्केवारीने विचारात, कार्यपद्धतीतील होणारा बदल मान्य केला आहे.

बुद्धिबळ खेळच असा आहे की, जो आपल्याला शेवटपर्यंत लढायला शिकवतो. त्या आधी योग्य विचार करून निर्णय घ्यायला शिकवतो, सर्वांना बरोबर घेत पुढे जाणे हेही शिकवतो.

या खेळातल्या लढाईत काही मोहरे मारले जातात. अडचणीची परिस्थिती आणखी अडचणीची होऊ शकते. अशा कठीण परिस्थितीत मार्ग काढून यशस्वी होण्यासाठी लागणारी मानसिक ताकद हा खेळ खेळतानाच अंगी रूजते.

आपल्याकडे जे नाही त्याचे दुःख करत बसण्यापेक्षा आपल्याकडे जे आहे त्याचा उपयोग करून विजयासाठी म्हणजेच यश मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणे ही मोठी शिकवण हा खेळ देतो.

शेवटी फक्त प्यादे जरी उरले तरी त्याचा वजीर करून जिंकेन ही भावना, मानसिकता तयार होते. 'आता काय मी हरणारच' असा नकारात्मक विचार कधीच मनात येत नाही.

कुटुंबात, समाजात वावरताना याचे पडसाद उमटतात. तक्रारखोर न होता चांगले शोधून ते मांडणे, त्याचा उपयोग करून घेणे ही सवय उपयोगी पडते.

प्रश्न ११ : या खेळात प्राविण्य मिळविण्यासाठी जात, धर्म हे अडसर ठरत नाहीत.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	8.63	2.182

१० पैकी ८.६३ जणांनी हे मान्य केले आहे कारण हा बुद्धिचा खेळ आहे.

नावाप्रमाणेच बुद्धिबळ हा बुद्धिचा खेळ आहे आणि डोकं तर प्रत्येकाला आहे. विचार सर्वच जण करू शकतात. जात, धर्म यांचा इथे काही संबंध असण्याचं कारणच नाही. जो उत्तम डोकं चालवेल म्हणजेच बुद्धि वापरेल तो विजेता होणार.

बुद्धिबळ हा खेळ आहे पण त्यात समाजाचे प्रतिबिंब पण आहे. या खेळाच्या उत्तम आत्मसातामुळे जे अनेक फायदे मिळतात, अनेक गुण अंगवळणी पडतात, त्यांच्या सहाय्याने कुटुंबाला, समाजाला यशस्वी होण्याच्या मार्गावर नेण्याची मानसिकता खेळाडूची घडत असते. ती आपण कशाप्रकारे चांगल्यासाठी वापरतो हे महत्वाचे आहे, आणि बुद्धिबळ खेळ ही हुशारी चांगल्याप्रकारे प्रज्वलित करून त्याचा सर्व नियमांना धरून चांगला उपयोग म्हणजे यशस्वी होण्यासाठी कसा करायचा हे शिकवतो.

प्रश्न १२ : बुद्धिबळामुळे मी जिंकू शकतो हा आत्मविश्वास मिळाला.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Players	43	8.77	1.900

१० पैकी ८.७७ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात होकारार्थी उत्तर मिळाल्यामुळे बुद्धिबळाचा आत्मविकासासाठी उपयोग होतो हे सिद्ध होत आहे.

बुद्धिबळ हा खेळ वैयक्तिक असला तरी आपल्या सोळा जणांच्या टीमला (सोळा सोंगट्या) बरोबर घेऊन खेळायचा असतो. त्यांच्या प्रत्येक सोंगटीच्या वैशिष्ट्यामुळे, विचारपूर्वक त्यांची मांडणी / खेळी करत, कठीण परिस्थिती आली तरी त्यातून मार्ग काढत जिंकायचे असते.

इथे तुमचे पेशन्स, बैठक, मानसिक स्थिरता, निर्णय कौशल्य, सकारात्मकता, जिद्द, स्मरणशक्ती अशा अनेक गोष्टींचा कस लागतो.

वैयक्तिक खेळाच्या वैशिष्ट्यानुसार स्वाभाविकच जेव्हा तुम्ही जिंकता तेव्हा ते यश पूर्णपणे तुमचे असते. त्यात कोणाची मदत मिळत नाही, आणि वर उल्लेख केल्याप्रमाणे इतक्या सान्या गुणांच्या कसोटीवर तुम्ही उतरता तेव्हा मी जिंकू शकतो ही भावना तयार होते म्हणजेच, हे सारे गुण तुम्ही आत्मसात केलेले असतात हा विश्वास स्वतःमध्ये निर्माण होतो.

याचे पडसाद तुमच्या दैनंदिन व्यवहारांवर देखील पडतात. तुम्ही अधिक आत्मविश्वासाने प्रत्येक गोष्टीला सामोरे जाता.

४.८ खेळाडूंच्या पालकांच्या प्रश्नोत्तरातून मिळालेली माहिती -

प्रश्न १ : पाल्याच्या विचारशक्तीला चालना देणारा खेळ

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.97	1.948

१० पैकी ७.९७ पालकांनी बुद्धिबळ खेळामुळे पाल्याच्या विचारशक्तीस चालना मिळेल असे सांगितले.

बुद्धिबळ हा खेळ विचारपूर्वक खेळायचाच आहे. हा खेळ खेळताना आपल्या बाजूने प्रतिस्पर्धावर कशाप्रकारे आक्रमण करता येईल याचा विचार करत असतानाच प्रतिस्पर्धी पण आपल्यावर कशाप्रकारे आक्रमण करू शकतो याचाही तेवढ्याच ताकदीने विचार करायला लावतो.

प्रत्येक खेळी / कृती विचारपूर्वकच करायची जेणेकरून अपयश येणार नाही. मी हे का केले / खेळले? त्याने हे असे का केले / खेळले? याचाही विचार करत पाठपुरावा करावा लागतो.

ही सवय विचारशक्तीला चालना देण्यास खूप उपयोगी पडते. सारासार विचार केल्याशिवाय हातून सहसाकृती होत नाही.

प्रश्न २ : हट्टीपणा कमी झाला.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	5.97	2.358

१० पैकी ५.९७ मंडळींनी हे मान्य केले आहे की, बुद्धिबळ खेळल्यामुळे पाल्यांचा हट्टीपणा कमी होण्यास मदत होते.

बुद्धिबळ खेळताना दोन्ही बाजूंनी विचार करावा लागतो. एवढंच नव्हे तर आपल्या खेळीला बोर्डच्या चारही अंगांनी काय प्रतिक्रिया येऊ शकेल याचा विचार करावा लागतो व खेळी निवडावी लागते.

हल्लीची मुलं बहुतांशी एकटी असतात. 'मला हवं म्हणजे हवं' हा हट्टीपणा त्यांच्यामध्ये जास्त आढळतो. पालकही मुलांना जास्त वेळ, पुरेसा वेळ देऊ शकत नाहीत. या अपराधीपणाच्या भावनेतून ते मागतील ते जास्तीत जास्त देण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे एकप्रकारे हट्टीपणाला खतपाणीच मिळते.

बुद्धिबळ खेळामुळे समोरच्यालाही एक बाजू असते, त्याचाही विचार करावा लागतो आणि हा विचार करून मग आपली खेळी / म्हणणे मांडायचे आहे ही सवय लागते. मुलांचा हट्टीपणा कमी व्हायला याची मदत होते. आई, बाबांना पण एक बाजू आहे, त्यांचा विचार नकळपणे मुले करायला लागतात.

प्रश्न ३ : बुद्धिला योग्य खाद्य मिळाल्यामुळे तिचा सदुपयोग व्हायला लागला. योग्य दिशेने विचार व्हायला लागला.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.29	2.037

१० पैकी ७.२० पालकांनी मुलांच्यातील हा फरक नोंदवला आहे.

मुलं खूप चंचल असतात. त्यांच्यात एनर्जी ठासून भरलेली असते, पण ती योग्य मार्गाने बाहेर आली नाही, त्या एनर्जीला योग्य दिशा मिळाली नाही तर तीच पालकांची डोकेदुखी होऊ शकते.

बुद्धिबळ खेळ हा या एनर्जीला योग्य दिशा देणारा अतिशय उपयुक्त असा खेळ आहे. मुलांना बौद्धिक खाद्य मिळाल्यामुळे म्हणजे सतत विचार करणे, नियोजन करणे, निर्णय घेणे, एका जागी बसणे, अडचणींवर मात करणे, समोरच्याच्या चालींचा अंदाज बांधत आपली खेळी निवडणे, एकाग्र होत योग्य तो निर्णय घेणे अशा बुद्धिबळापासून मिळणाऱ्या गुणांमुळे मुले इतरत्र धडपडत, नको ते उद्योग न करता बुद्धिबळाच्या पटाभोवती बसतात.

विचारपूर्वक खेळलेल्या डावामुळे बुद्धिला ताण मिळून योग्य खाद्य मिळतेच शिवाय योग्य दिशेनी विचारा करायची सवय पण लागते.

प्रश्न ४ : विचार करायची सवय लागली.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.54	2.201

१० पैकी ७.५४ पालकांनी बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे पाल्याची विचार करून कृती करायची सवय वाढत आहे असे सांगितले.

बुद्धिबळ हा खेळ चालतो डोक्यामध्ये, पट आणि त्यावरील मोहरी हे फक्त माध्यम आहे. मी काय खेळायला हवे / कृती करायला हवी याचे नियोजन पूर्णपणे डोक्यामध्येच म्हणजे विचारातच तयार होते. त्या कृतीस समोरून मिळणारा सकारात्मक / नकारात्मक प्रतिसाद पण विचारांच्या सहाय्यानेच समजून घ्यावयाचा असतो. इथे कुठेही खेळून बघू / करून बघू असा वाव नसतो. एखाद्या गोष्टीची सर्व बाजूने, अंगाने, प्रत्येक बारकाव्यांसह विचारपूर्वक केलेली कृती / खेळी ही यशवी होण्यास हातभार लावते याची प्रचिती बुद्धिबळ शिकणाऱ्यास, खेळणाऱ्यास येत असते, हीच सवय अंगवळणी पडते व प्रत्येक गोष्ट विचार करून करण्याची सवयच लागते.

बुद्धिबळात एक नियम आहे "Touch to move", हात लावाल तेच खेळायचं ... याचा अर्थ एखाद्या गोष्टीवर कृती करण्यापूर्वी, खेळी खेळण्यापूर्वी पूर्ण विचार करा आणि आत्मविश्वासपूर्ण कृती / खेळी करा. केलेली कृती/खेळी ही विचारपूर्वकच केली असल्यामुळे नुकसानीची भीती नसते.

विचारपूर्वक कृती करणारा समाज तयार होण्यास हा खेळ महत्वाची भूमिका पार पाडतो.

प्रश्न ५ : एका जागी बसल्यामुळे बैठक वाढली, अस्थिरता कमी झाली.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.37	1.896

१० पैकी ७.३७ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात यास मान्यता मिळाली.

बुद्धिबळ हा बैठा खेळ आहे. दोन-दोन, चार-चार तास हा डाव खेळला जातो. आपोआपच एखाद्या गोष्टीचा बराच वेळ विचार करण्याची सवय या खेळामुळे लागते. एका जागी बसून दोन-तीन तास सिनेमा बघणे वेगळे आणि बुद्धिबळाचा डाव खेळणे वेगळे.

आपण एखाद्या व्यक्तीचं अवलोकन करताना त्याची वैचारिक बैठक, अध्यात्मिक बैठक, अभ्यासाची बैठक आदी गोष्टींबद्दल विचार करतो. बैठक आली की स्थिरता आलीच. हा खेळ खेळताना डोक्यात विचारांचा धुमाकूळ चालू असतो, पण शरीर मात्र स्थिर असते. शरीर दमले की मन दमले, मग ते योग्य ते निर्णय घेण्यास कमी पडू लागते. उदा. ताप, अंगदुखी अशा वेळी काही करू नये असे वाटते.

मुलांच्यात एनर्जी खूप असते, बुद्धी प्रचंड चौकस असते. हा खेळ आत्मसात केल्यामुळे बैठक वाढते व त्यांची एनर्जी ही बौद्धिक गुतांगुंत सोडवण्यात मार्गी लागल्यामुळे आपोआपच अस्थिरता कमी होते.

अस्थिरता सोडून उत्तम वैचारिक बैठक, विचारपूर्वक कृती करतानाच नियमबाह्य कृती करायची नाही ही शिकवण मिळवलेली मुले ही नवसमाजाचा घटक, सशक्त समाज बनवण्यासाठी नक्कीच उपयोगी पडतील.

प्रश्न ६ :यामुळे अभ्यास उपयोग झाला.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.31	1.827

१० पैकी ७.३१ टक्के पालकांनी बुद्धिबळाचा उपयोग पाल्यांना अभ्यासात झाल्याचे म्हटले आहे.

एकाग्रता, बैठक, स्मरणशक्ती ही उत्तम अभ्यास होण्यासाठी आवश्यक गोष्टी आहेत. बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे या गोष्टी नकळत अंगी बाणतात, अंगवळणी पडतात.

त्याचप्रमाणे बुद्धिबळाचा डाव ठराविक वेळेत संपवावा लागतो (रॅपिड चेस) ही सवय पण अभ्यासात उपयोगी पडते. जसे डावाचे नियोजन नीट करून त्याची अंमलबजावणी खेळाडू करत असतो तसेच अभ्यासाचे नियोजन केले जाते व नियोजित वेळेत तो पूर्ण केला जातो - क्वालिटी वेळ.

बोर्डवर सर्व गोष्टींचा विचार करून मग महत्वाच्या गोष्टींकडे फोकस करून लक्ष केंद्रीत केले जाते. हीच सवय अभ्यासात पण उपयोगी पडते उदा. एखाद्या धड्यातील महत्वाच्या गोष्टी निवडणे व त्याच लक्षात ठेवणे.

जसे खेळाडू, अनेक उत्तमोत्तम डाव बघून, पोझीशन्स बघून त्या लक्षात ठेवत असतो त्याप्रमाणेच अभ्यास करतानाही वाचलेल्या, महत्वाच्या म्हणून निवडलेल्या गोष्टी लक्षात राहतात - फोटोजेनिक पोझीशन्स.

प्रायोरिटी फिक्स करणे ही सवय तसेच विचारपूर्वक आखणी करणे या गोष्टी अभ्यासाचे नियोजन करताना, टाईम टेबल तयार करताना उपयोगी पडतात.

प्रश्न ७ : विचार करण्याच्या पद्धतीत सुसुत्रता आली.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.26	2.187

१० पैकी ७.२६ पालकांनी त्यांच्या बुद्धिबळ खेळणाऱ्या पाल्यांचे निरीक्षण नोंदवले आहे की, त्यांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीमध्ये सुसुत्रता आली.

विचारपूर्वक खेळी करणे / कृती करणे हे तर बुद्धिबळाचे खास वैशिष्ट्य आहे. पण नुसता विचार करून चालत नाही तर तो नियोजन करून, एखादे उद्दिष्ट ठरवून त्याची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने उपयोगी पडेल असा करावा लागतो. विचार प्रक्रियेत एक सुसुत्रता आवश्यक असते. घोडा या मोहऱ्याचा विचार करत असू तर त्याच्या पूर्ण चाली कुठे कुठे होवू शकतात, त्यावर कोणकोणत्या बाजूने हल्ला होऊ शकतो, त्याची सगळ्यात योग्य चाल कोणती असावी हे सलग पहावे लागते. मधेच उंटाचा, मधेच हत्तीचा असा सरमिसळ विचार केला तर योग्य उत्तर सापडणे मुष्कील होईल. विचारात निश्चितता नसल्यामुळे चांगली चाल/कृती हातून होणार नाही, भारंभार विचार तर होईलच पण वेळही व्यर्थ जाईल.

बुद्धिबळात टप्प्याटप्प्यानी प्रत्येक गोष्टीचा विचार कसा करायचा याची शिकवण मिळते आणि ही सवय आपल्या विचारसरणीत उतरते.

प्रश्न ८ : आत्मविश्वास वाढला.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.40	2.172

१० पैकी ७.४० पालकांनी बुद्धिबळ खेळामुळे त्यांच्या पाल्याच्या आत्मविश्वासात वाढ झाल्याचे निरीक्षण नोंदवले आहे.

बुद्धिबळ हा वैयक्तिक खेळ असल्यामुळे प्रत्येक निर्णय आपण स्वतः घ्यायचा असतो. इथे कोणाची मदत मिळत नाही. आपण घेतलेला निर्णय योग्य किंवा अयोग्य असेल तरी एखादा निर्णय / एखादी खेळी अयोग्य झाली तरी पुढील डावात जास्त लक्षपूर्वक खेळून डाव जिंकण्याची संधी असते.

इथे मी चांगला खेळलो - मी जिंकलो, मी नीट विचारपूर्वक नाही खेळलो - मी हरलो, मी विचारपूर्वकच चांगला खेळलो पण प्रतीस्पर्धी माझ्यापेक्षा जास्त नियोजनपूर्वक विचार करून खेळला म्हणून मी हरलो किंवा बरोबरी झाली अशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते.

या प्रत्येक परिस्थितीमध्ये माझ्या निर्णयक्षमतेचे, माझ्या कुवतीचे, माझ्या बलस्थानाचे स्वतःला आकलन होत असते. स्वतःला सिद्ध करण्याची ही परिक्षा असते. त्यामुळे हरणे - जिंकणे हा भाग असला तरी आत्मविश्वास मात्र वाढतोच. हरलो तरी परत जिद्दीने पुढील डावाला जिंकण्यासाठी सामोरे जायची मानसिकता तयार होते.

प्रश्न ९ : निराश होण्याचे प्रमाण कमी झाले.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	6.83	2.503

१० पैकी ६.८३ पालकांनी पाल्यामधल्या या बदलाची नोंद केली आहे.

निराशा हा शब्दच बुद्धिबळ खेळाडूला माहित नाही. माझ्याकडे हे नाही, माझ्याकडे ते नाही म्हणून मी मागे पडतोय, अपयशी होतोय ही भावनाच खेळाडूच्या मनात निर्माण होत नाही, कारण असलेल्या साहित्यानिशी जिंकण्याचा प्रयत्न करण्याचे कसब हा खेळ शिकवतो.

आमच्या खेळाडूचे मोहरे धारातिर्थी पडले तरी हातपाय गळून बसत नाही, तर शेवटी प्यादे जरी राहिले असेल तरी ते शेवटच्या घरात पोहोचवून त्याचा वजीर करून जिंकेन ही भावना खेळाडूच्या मनात सतत असते आणि डाव हरला तरी या डावात झालेल्या चुका परत न करता अधिक चांगल्या तऱ्हेने खेळून पुढील डाव जिंकेन असे सकारात्मक विचार खेळाडू करत असतो.

त्यामुळे निराश हा शब्द हळूहळू त्याच्या विस्मृतीत जातो.

प्रश्न १० : जिंकणे - हरणे यांविषयी विचारात स्पष्टता आली. आत्ता हरलो असं वाटलं तरी पुन्हा अभ्यासपूर्ण प्रयत्न केल्यास पुढील वेळेस जिंकू शकतो ही समज आली.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	7.60	1.752

१० पैकी ७.६० पालकांनी त्यांच्या पाल्याच्या विचारसरणीतील हा बदल जाणवला आहे.

जिंकणे - हरणे यांपेक्षा आपण त्या गोष्टीला कसे सामोरे गेलो हे महत्वाचे असते. आपण जर का सकारात्मकतेने, अभ्यासपूर्ण, नियोजनपूर्वक सामोरे गेलो पण प्रतिस्पर्धी आपल्यापेक्षा अधिक तयारी करून आला किंवा आपण केलेल्या अभ्यासाव्यतिरिक्त वेगळ्याच चाली, वेगळीच भूमिका त्याने मांडली तरी आपण हरू शकतो किंवा आपल्याला अपयश आले असे वाटते, पण त्यामुळे तुम्ही केलेला अभ्यास वाया जात नाही. तो योग्य वेळी तुम्ही परत उपयोगात आणू शकता. त्यामुळे निराश न होता उलट अशा परिस्थितीचा सकारात्मकतेने विचार करून अजून आपल्याला अभ्यास करावयास पाहिजे, आपण ज्याप्रकारे अभ्यास केला त्यापेक्षा इतर प्रकारे पण या गोष्टीचा अभ्यास करता येऊ शकतो हे यातून शिकणे महत्वाचे असते व पुढील वेळेस जास्त काळजीपूर्वक नियोजन करणे आपोआपच होते.

त्यामुळे, बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे जिंकणे - हरणे यांविषयी विचारात स्पष्टता आली आणि आत्ता हरलो तरी परत अजून चांगला अभ्यास करून परत जिंकण्यासाठी म्हणजेच यशस्वी होण्यासाठी प्रयत्न करण्याची जिद्द मनात निर्माण होते.

प्रश्न ११ : डाव खेळला की फ्रेश – उत्साही असतो ... आनंद मिळतो.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	8.51	1.821

१० पैकी ८.५१ एवढ्या मोठ्या संख्येने पालकांनी या म्हणण्यास दुजोरा दिला आहे.

आवडीची गोष्ट करायला मिळाली की आपण नेहमीच आनंदी – फ्रेश, उत्साही असतो. कोणतीही गोष्ट करताना त्यातून आनंद मिळाला पाहिजे ही पहिली अट असते, तेव्हाच ती गोष्ट आपण अधिक चांगल्या तऱ्हेने करू शकतो.

एखादी गोष्ट आपल्यावर लादली गेली तर ती करण्याचा उत्साहच नसतो. त्यामुळे आनंद तर फार दूरच राहतो.

बुद्धिबळ खेळ हा शिकताना, पहिल्यांदा त्यात आनंद मिळणे, वाटणे महत्वाचे आहे कारण खरं म्हणजे हा खेळ खेळच नाही तर तो एक अभ्यास आहे. यात सतत बुद्धीला ताण आहे, सतत कॅल्क्युलेशन्स आहेत, पण त्यातही एक गंमत आहे ते जमायला थोडा वेळ लागतो, पण एकदा का जमले की त्यासारखे बौद्धिक खाद्य नाही. एखादा उत्तम डाव बघितला की आनंद असा काही मिळतो की एखादी झकास बंदिशी ऐकावी. जसे आपण गाणे गुणगुणत राहतो तसा तो डाव त्यातील नाट्य आपल्याला आठवत राहते.

हा आनंद मिळवतानाच नकळत आपल्यात बुद्धिबळाचे अनेक गुण अंगवळणी पडत असतात. हरणे – जिंकणे हे खूप लांब राहिले. पहिला आनंद मिळणे महत्वाचे आणि एकदा का तो मिळाला की आपल्याला त्याची गोडी लागते हे चाणाक्ष पालक ओळखतातच.

प्रश्न १२ : बुद्धिबळामुळे नवे मित्र-मैत्रीणी मिळाले.

Group	N	Mean	Std. Deviation
Parents	35	8.11	2.193

१० पैकी ८.११ पालकांनी होकारार्थी उत्तर देऊन त्यांच्या पाल्याला नवे मित्र-मैत्रीण मिळाल्याचे मान्य केले.

बुद्धिबळात समोरचा आपला प्रतिस्पर्धी असतो पण तो डाव सुरू असताना, एरवी बुद्धिबळ खेळाडू हे एकमेकांचे मित्र असतात. त्यांच्यात एक अनोखी मैत्री तयार होते. एकत्र सराव करणे, स्पर्धाना एकत्र जाणे, यांमुळे त्यांची मैत्री तर वाढतेच पण त्यांची कुटुंबेही या मैत्रीत सहभागी होतात.

स्पर्धाना विविध ठिकाणी जावे लागते. उदा. महाराष्ट्रातील मुले चेन्नई, तामिळनाडू, आंध्र इत्यादी ठिकाणी तसेच तेथील खेळाडू महाराष्ट्र, गुजरात आदी ठिकाणी येत असतात. त्यामुळे या मैत्रीला स्थळाचे बंधन नसते. विविध प्रांतातील विविध खेळाडू हे एकमेकांचे चांगले मित्र असतात. त्यामुळे संस्कृतीची देवाणघेवाणही चांगल्याप्रकारे होत असते. जास्तीच्या भाषांची ओळख होते. थोडेफार गरजेपुरते का होईना इतर भाषा बोलता पण येतात.

अशाप्रकारे खेळाच्या सरावासाठी या मित्रमंडळींचा उपयोग होतो शिवाय इतर ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीने सर्वांगीण विकासास मदत होते.

४.९ मुलाखत माध्यम

बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगला परिणाम होतो तसेच हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे हे अभ्यासण्यासाठी मी व्यक्तिगत मुलाखत या प्रकाराचा अवलंब केला.

सामाजिक संशोधनात मुलाखत हे तथ्य संकलनाचे जे महत्वाचे तंत्र वापरले जाते त्याचा उपयोग या अभ्यासात केला आहे. वैयक्तिक मुलाखतीच्या प्रकाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे जो मुलाखतदाता आहे म्हणजे ज्याची मुलाखत घ्यायची आहे त्याला समोरासमोर भेटून, प्रश्न विचारून, त्याच्या विचारांचे, मनोवृत्तीचे, अनुभवाचे अवलोकन केले जाते.

मुलाखतदात्यांची निवड करताना जे कमीत कमी दोन वर्षे बुद्धिबळ, शिकत आहेत, खेळत आहेत अशा मंडळींची मी निवड केली. तसेच आंतरराष्ट्रीय मानांकनप्राप्त काही खेळाडू पण यात घेतले की जे अनेक वर्षे बुद्धिबळ खेळत आहेत. त्याचप्रमाणे विविध समाजांचे प्रतिनिधित्व करणारे खेळाडू यात आहेतच तसेच पुरुष व महिला या दोहोंचा प्रातिनिधिक स्वरूपात सहभाग आहे.

या सर्वांना भेटून समान प्रश्न विचारले. ते प्रश्न असे होते की, तुम्ही बुद्धिबळ खेळत असल्यामुळे तुमच्यात, तुम्हाला शैक्षणिक, सामाजिक व कौटुंबिक पातळीवर काय बदल जाणवला? काय फायदे झाले?

या सर्वांनी या प्रश्नांना दिलेली उत्तरे शैक्षणिक, सामाजिक व कौटुंबिक अशा मथळ्याखाली ती संक्षिप्तपणे लिहिली आहेत.

या प्रातिनिधिक व्यक्तिगत घेतलेल्या मुलाखतींमधून माझ्या बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगले परिणाम होतात तसेच बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे या गृहितकांना पुष्टी मिळते.

मुलाखती :-

नाव :- सौ. गीता वैभव कुलकर्णी

वय :- २९ वर्षे

शिक्षण :- एम्.ए. (भूगोल)

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- खेळ खेळायला १२ वर्षांची असतानाच शिकले पण स्पर्धात्मक मागील ८ वर्षांपासून खेळत आहे.

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ हा फक्त खेळ नाही, ती एकप्रकारची साधना आहे. ज्याचा आपल्या सामाजिक, शैक्षणिक जीवनावर खूप परिणाम होतो. शैक्षणिक जीवनात आवश्यक असते ते म्हणजे केलेला अभ्यास लक्षात राहणं. कारण पुढचे पाठ मागचे सपाट झाले तर मग केलेल्या अभ्यासाचा फायदा काय? म्हणून आवश्यक असते ते म्हणजे आपण जे काय करतोय त्यावरती लक्ष केंद्रीत करणे. यासाठी बुद्धिबळाचा खूप फायदा झाला. ज्या अभ्यासासाठी तीन तास लागयचे तोच अभ्यास बुद्धिबळामुळे दोन तासात व्हायला लागला. महत्वाचं म्हणजे स्मरणशक्ती वाढली. महत्वाचे म्हणजे कधीही खेळ सोडून घाबरून मैदान सोडायचे नाही हे चेसने शिकविले.

सामाजिकदृष्ट्या :- सामाजिकदृष्ट्या बुद्धिबळ तर खूप महत्वाचे आहे. कारण हा खेळ वेळोवेळी मार्ग दाखवतो. जगताना आपल्याला भिन्न प्रकारचे लोक भेटत असतात. कारण जितक्या व्यक्ती तेवढ्या प्रवृत्ती. मग अशा लोकांशी जुळवून घेणं कधी कधी खूप कठीण असतं. अशावेळी आपण आपला संयम गमावू शकतो. पण अशा लोकांशी कसे वागायचे, कसे परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवायचे याचे जणू

प्रशिक्षणच चेसमुळे मिळते. जोपर्यंत मेंदू कार्यरत आहे तोपर्यंतचे सहजीवनचा उत्तम साथीदार आहे. शेवटच्या श्वासापर्यंत खेळता येईल असा हा खेळ आहे, जो थकवत नाही तर ताजेतवाने करतो, मेंदूला चालना देतो आणि जगायला शिकवतो. तसेच चांगल्या गोष्टींसाठी सॅक्रिफाईस करायला शिकवते.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- कठीण प्रसंगी कुटुंबाला कसे एकत्रित ठेवायचे, कुटुंबाच्या बाजूने कसे वलय तयार करायचे जेणेकरून वाईट परिस्थितीमधून जावं लागणार नाही. बुद्धिबळामुळे महत्वाचं शिकायला मिळतं ते म्हणजे मॅनेजमेंट ! आर्थिक मॅनेजमेंट असो किंवा वेळेचं मॅनेजमेंट असो.

नाव :- नितीश संजय भिडे

वय :- २८ वर्षे

शिक्षण :- बी.ई. एम्.टेक कॉम्प्युटर

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- साधारणपणे गेली २० वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- अभ्यासामध्ये लक्ष केंद्रीत करायला फायदा झाला. एखादी गोष्ट एकदा वाचली/ऐकली की सहजपणे लक्षात राहते. त्यामुळे सहाजिकच चांगले गुण मिळू लागले. स्मरणशक्तीत खूप वाढ झाली. मी व्हिज्युअल पद्धतीने गोष्टी लक्षात ठेवत असल्यामुळे वाचलेले तसेच्या तसे आठवायचे. बुद्धिबळाच्या अभ्यासतही हीच पद्धत वापरली जाते, त्यामुळे पूर्वी पाहिलेले गेम देखील मला जसेच्या तसे आठवतात. बुद्धिबळात व शैक्षणिक क्षेत्रात मला मिळालेले यश -

1. Stood 5th in Computer Engineering in Third Year at Pune University 2011-2012
2. Stood 3rd in Computer Engineering in Final Year at Pune University 2012-2013
3. Intercollege Chess tournament winner in 2011 and 2012
4. COEP Zest Classical Winner , Rapid Runner up in 2011

सामाजिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ खेळ समाजापर्यंत पोहोचवताना ओळखी वाढल्या, त्याचा चांगला फायदा बुद्धिबळाच्या वाढीला झाला. बुद्धिबळ प्रशिक्षक म्हणून देखील काम केल्यामुळे लोकसंग्रह वाढला. लहान मुलांना शिकवत असताना त्यांचा निरागस भाव हळूहळू माझ्यातही उतरू लागला. कठीण परिस्थितीतून शिकायला येणारे विद्यार्थी पाहून सामाजिक जागरूकता वाढली. सर्व खेळांप्रमाणेच बुद्धिबळ खेळालाही गरीब - श्रीमंत, जात - धर्म हा भेदभाव नाही. जो योग्य विचार करतो त्यालाच यश मिळते ही शिकवण या खेळाने मिळाली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ खेळ कुटुंबातील छोट्या भावंडांना शिकवला. त्यामुळे त्याचा त्यांना शाळेत फायदा होतोय, तसेच घरी कुणाला कंटाळा आला की बुद्धिबळ खेळ त्यांचा कंटाळा दूर करण्यास मदत करतोय.

नाव :- संदिप अविनाश गोहाड

वय :- ३८ वर्षे

शिक्षण :- मास्टर्स इन कॉम्प्युटर मॅनेजमेंट

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- २५ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- एकाग्रतेमध्ये कमालीची वाढ झाली. विश्लेषण कौशल्य वाढले. गणितातील अडचणी सहज, सोप्या वाटू लागल्या. कामाचे नियोजन सोपे झाल्याने भविष्यातील अंदाजही अचूक साधता येऊ लागला आहे.

सामाजिकदृष्ट्या :- या खेळाने मला स्पोर्टिंग स्पिरीट शिकवले, आणि दुसरी सगळ्यात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या खेळाने मला पेशन्स शिकवला जो मला वाटतो की या समाजात तग धरून राहण्यास उपयोगी आहे. महत्त्वाचे म्हणजे लोकसंग्रह वाढला. अनेक लोक जोडले गेल्यामुळे विचारांची देवाणघेवाण विविध अंगानी झाली. त्यामुळे एक प्रकारची प्रगल्भता आली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- या खेळाला वयाचे बंधन नाही. त्यामुळे छोट्या मुलांपासून मोठ्या आजोबांपर्यंत हा कौटुंबिक खेळ खेळता येतो. कुटुंबातील सर्वजण हा खेळ खेळत असतील तर सगळा वेळ सत्कारणी लागतो. एकमेकांचे गुण ओळखऊन योग्य वाव दिला जातो. तसेच कुठे कोण कमी पडतंय हे समजण्यासही मदत होते. एकमेकांशी बोलण्यात शांतता येऊन चांगले संभाषण होऊ शकते.

नाव :- सोनम अमित ठाकूर

वय :- ३१ वर्षे

शिक्षण :- बी.एच्.एम्.टी.टी.

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- २ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- शिकणे सहज सोपे, सुलभ झाले. कोणतीही गोष्ट शिकायला आता वेळ लागत नाही. वाचन करताना हे अधिक जाणवते. वाचनाचा वेग वाढला आहे. शिकणे सुलभ झाल्याने शिकवणे देखील सुलभ झाले आहे. विचारांमध्ये स्पष्टता निर्माण झाली आहे.

सामाजिकदृष्ट्या :- खूप फायदा झाला. सुरुवातीला मी कधीही घराबाहेर फारशी पडत नसे. पण आता बुद्धिबळाच्या स्पर्धेला सतत जाण्यामुळे समाजातील अनेक स्तरातील लोकांशी संपर्क येतो. अनेक भागातून फिरणे झाले. त्यामुळे रिक्षावाले ते आयोजक या लोकांशी संपर्क साधता येतो. प्रत्येक प्रांतातील लोकांचे वर्तन समजते. दुसऱ्या राज्यात जावे लागल्याने तिथल्या संस्कृती देखील जवळून पहायला मिळाल्या.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळामुळे कुटुंबातील मान वाढला. बक्षिसे जिंकल्यामुळे आत्मविश्वास वाढला. बुद्धिबळात जसे Moves चे कॉम्बिनेशन असते तसे घरगुती कामात वेगवेगळ्या कामांची सांगड घालता येऊ लागली. तसेच कामातील पेशन्स देखील वाढला.

नाव :- ओंकार गायकवाड

वय :- २८ वर्षे

शिक्षण :- बी.ई. कॉम्प्युटर इंजिनियरींग

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- १८ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- एकाग्रता, स्मरणशक्ती वाढली. विश्लेषण योग्यप्रकारे करता येऊ लागले. अडचणी चुटकीसरशी सोडवता येऊ लागल्या. एकाजागी बसायची सवय लागली. मनाची घालमेल कमी होत गेली व त्यामुळे शांतपणे विचार करता येऊ लागला. याचा फायदा शिक्षणातही होऊ लागला. अभ्यास लवकर व्हायचा आणि चांगले गुण मिळायला लागले.

सामाजिकदृष्ट्या :- संभाषणकौशल्य वाढले ग्रुपमध्ये काम करता येऊ लागले. सामाजिक जागरूकता येऊ लागली. वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांशी गाठीभेटी होऊ लागल्या. विद्वान लोकांची संगत लाभली. त्यांच्या विचाराने जीवनाला एक योग्य दिशा मिळाली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- हा उत्तम कुटुंबासमवेत खेळण्याचा खेळ आहे. जसे बुद्धिबळात घोडे, उंट, हत्ती, वजीर या सगळ्यांना घेऊन राजाला खेळायचे असते तसेच जीवनात सुद्धा अनेक नाती बरोबर घेऊन जगायचे असते. त्यामुळे प्रत्येकचा विचार करून आणि प्रत्येकाची सोबत घेऊन पुढे जात गेलो. दुःखद प्रसंगातही एकमेकांना साथ देत गेलो. आमच्यतले बॉण्डींग खूप छान झाले.

नाव :- गौरव परळीकर

वय :- २७ वर्षे

शिक्षण :- एम्.टेक

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- १० वर्षांहून अधिक

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- एकाग्रता वाढली, धोरणात्मक नियोजन करता येऊ लागले. स्मरणशक्ती वाढल्यामुळे मला अभ्यासात गती आली. त्यामुळे खूप छान अभ्यास होऊ लागला. बुद्धिबळामुळे चिकाटी वाढली व फोकस विचार करायची सवय लागली. कठीण वाटणारा अभ्यास चिकाटीने पूर्ण करू लागलो. आपण जिंकू शकतो हा आत्मविश्वासच खूप मानसिक बळ देऊन जातो.

सामाजिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ खेळ आपल्याला सर्व बाजूने विचार करण्यास उद्युक्त करते. त्यामुळे माझ्या वागणुकीत बदल झाला. एखाद्या व्यक्तीने अमूक एक गोष्ट का केली आणि तमूक एक का केली नाही याचा सखोल विचार होऊ लागला. याचा सर्वात जास्त फायदा असा झाल की, कोणी कोणाबद्दल काय बोलले तरी एकांगी विचार न होता त्या व्यक्तीबद्दलचे मत कलुषित होत नाही.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- कुटुंबासमवेत खेळण्यासाठी ह खेळ उत्कृष्ट आहे. विशेषतः मुलांबरोबर खेळताना हे जाणवते. मुलांची बौद्धिक वाढ योग्यप्रकारे होते. चांगल्या सवयी, संस्कार रूजवण्यासाठी या खेळाचा उपयोग होतो. तसेच घरातील वृद्ध मंडळींचाही यात चांगला वेळ जातो. त्यामुळे घरातील वातावरण प्रसन्न राहते.

नाव :- केतन पाटील

वय :- ३४ वर्षे

शिक्षण :- बी.ई. कॉम्प्युटर्स

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- ३ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- अभ्यासातील एकाग्रता वाढली. स्मरणशक्ती वाढली. अभ्यास आता अभ्यास न वाटता खूप एन्जॉय करायला शिकलो आहे कारण पूर्वी जे समजायला वेळ लागत असे तसे आता होत नाही आणि लवकर अभ्यास झाल्यामुळे अजूनही काही गोष्टी करायला वेळ मिळतो.

सामाजिकदृष्ट्या :- माझे संभाषणकौशल्य वाढले आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी जाऊन समाजातील वेगवेगळे प्रॉब्लेम कळतात. त्यामुळे आपसूकच एक प्रकारची जागरूकत आली आहे. समाजाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे. काही चांगले लोक बघायला मिळाले तर काही वाईट अनुभव आले, पण प्रत्येकाकडे बघण्याची दृष्टी बदलली. जशी बुद्धिबळात वेगवेगळी पटस्थिती असते तसे आपल्या आयुष्यातही वेगवेगळे प्रसंग, परिस्थिती निर्माण होत असते, यावर विचारपूर्वक कृती करण्याची सवय बुद्धिबळामुळे लागली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- घरातल्या सगळ्यांना बुद्धिबळाचे महत्व कळले आहे. त्यामुळे ते सर्व माझ्याकडून बुद्धिबळ शिकतात. माझा सरावही होतो आणि शिकवण्याचाही एक वेगळाच आनंद आणि समाधान मिळते.

नाव :- श्रेया अमित ठाकूर

वय :- ७ वर्षे

शिक्षण :- इयत्ता दुसरी

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- २ वर्षे

राष्ट्रीय स्पर्धेसाठी महाराष्ट्राचे प्रतिनिधित्व केले आहे. (वयोगट ७ वर्षांखाली)

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- आता अभ्यास खूप लवकर होतो. शाळेत बाई जे शिकवतात ते पटकन कळते. माझ्या लिखाणाचा वेग वाढला आहे. बुद्धिबळाच्या डावात जसे एकाग्र होऊन लक्ष द्यायला शिकवतात तसेच मी बाई शिकवताना त्यांच्याकडे बारकाईने लक्ष देते. त्यामुळे मला शाळेत शिकतानाच बरेचसे लक्षात राहते.

सामाजिकदृष्ट्या :- मला खूप मैत्रिणी मिळाल्या. माझ्या शाळेतल्या मैत्रिणी आणि बाई बुद्धिबळामुळे माझे सतत कौतुक करत असतात. पण हे कौतुक ऐकताना पुढच्या स्पर्धेतही आपण चांगले खेळले पाहिजे याची जाणीवही होते. एखाद्या स्पर्धेत हरले तरी मित्रमैत्रिणी सांभाळून घेतात, धीर खचून देत नाहीत. त्यामुळे आपणही इतरांच्या बाबतीत असे केले पाहिजे हे कळले.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- मी राष्ट्रीय स्तरावर खेळून आल्यामुळे घरात सगळ्यांना माझे कौतुक आहे. मला आता घरात आणि बाहेर मिळणारी सन्मानपूर्वक वागणूक वाढली. मला घरातून अभ्यास आणि खेळ दोन्हीकडे पुरेसा वेळ द्यायला प्रोत्साहन देतात.

नाव :- तेजस कोंडेदेशमुख

वय :- २९ वर्षे

शिक्षण :- इंजिनियरींग, एम्.बी.ए.

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- २९ वर्षे (Fide Rating 2060)

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- जेव्हा बुद्धिबळ नुकताच खेळायला लागलो तेव्हा माझी एकाग्रता कमी होती. ५-१० मिनिटांपेक्षा जास्त मी लक्ष केंद्रीत करू शकत नसे. पण जसजसा बुद्धिबळ खेळू लागलो, माझी एकाग्रता वाढत गेली. त्याचबरोबर, अजून एक महत्त्वाची गोष्ट वाढली ते म्हणजे पाझा पेशन्सही बुद्धिबळाबरोबर वाढू लागला. ह्याचाच मला माझ्या शिक्षणात देखील खूप उपयोग झाला. अभ्यास करताना जे शिकायला मला तीन तास लागायचे ते त्यासाठी हळूहळू २०% कमी वेळ लागू लागला. बुद्धिबळात मिळालेल्या बक्षिसांमुळे आत्मविश्वास वाढला.

सामाजिकदृष्ट्या :- सामाजिकदृष्ट्या मला दोन प्रकारे फायदा झाला. एक म्हणजे बुद्धिबळात मिळवलेल्या प्राविण्यामुळे मला समाजात व शाळेत नावलौकिक मिळाला. दुसरे म्हणजे मला खूप चांगले मित्रमैत्रिणी मिळाले जे दोन दशकांहून अधिक माझ्याबरोबर आहेत.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- आमच्या कुटुंबात मी आणि माझे पालक इतकेच आहेत. स्पर्धेला जाताना (पुण्यात किंवा पुण्याबाहेर) माझे पालक सतत माझ्याबरोबर असायचे. त्यामुळे माझे त्यांच्याबरोबरचे बॉण्डींग वाढले. काही कठीण प्रसंगी (म्हणजे जसे की, मी कधी गेममध्ये हरलो किंवा बक्षिस नाही मिळाले) त्यांनी माझा आत्मविश्वास कधी ढळू दिला नाही. ते कायम माझ्याबरोबर असायचे व मला मिळणाऱ्या बक्षिसांमुळे त्यांच्या चेहऱ्यावरचा आनंद द्विगुणीत व्हायचा.

नाव :- अमृता भाकरे

वय :- २४ वर्षे

शिक्षण :- बी.सी.ए. (एम्.सी.ए.)

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- ८ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- वेगवेगळ्या पद्धतीने विचार करायची सवय लागली. एखादे काम किंवा गणिताचा प्रॉब्लेम किंवा कॉम्प्युटर प्रोग्रॅम एखाद्या वेगळ्या पद्धतीने करता येईल का? अजून काही दुसरे सोल्युशन आहे का? हा विचार सतत व्हायला लागला. त्यामुळे कामात जास्त चांगलेपणा आला. कामातील एकाग्रता वाढली.

सामाजिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ खेळत असल्यामुळे समाजात एक वेगळी ओळख निर्माण झाली. खेळामुळे आत्मसात झालेले व्यवस्थापन कौशल्य, कॉलेजच्या कार्यक्रमाच्या संयोजनासाठी उपयोगी पडू लागले. त्यामुळे त्या जबाबदाऱ्या पार पाडायची संधी मिळाली. त्यामुळे अनेक ज्येष्ठ विद्वान व्यक्तींशी संपर्क आला. त्याने वैचारिक प्रगल्भता वाढली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ हा खेळ असा आहे की तो आपण कुठल्याही वयाच्या व्यक्तीबरोबर खेळू शकतो. कुटुंब एकत्र येण्यास या गोष्टीचा उपयोग झाला. टी.व्ही.पेक्षा डाव खेळण्यात जास्त आनंद मिळू लागला. त्यामुळे कुटुंबाशी बॉण्डींग वाढले. प्रत्येक प्रसंगाला एकत्रितपणे सामोरे गेले तर जास्त चांगले समाधानकारक उत्तर सापडते ही शिकवण या खेळामुळे मिळाली.

नाव :- राघव पठाडे

वय :- २३ वर्षे

शिक्षण :- बी.ई. (मेकॅनिकल)

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- १८ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- या खेळामुळे एकाग्रता खूप वाढली. एका जागी बसून शांतपणे विचार करायची सवय लागली. बुद्धिबळाचे जिल्हा व राज्य स्तरीय पातळीवर खेळण्याची प्रमाणपत्रे असल्याने महाविद्यालयीन प्रवेशाकरीता मदत झाली. कुठलीही गोष्ट करतेवेळी पूर्ण लक्ष त्याच गोष्टीवर केंद्रीत करण्याची सवय लागली.

सामाजिकदृष्ट्या :- अनेक वेगवेगळ्या लोकांशी बोलताना मतभेद जरी असले तरीही समोरच्याची बाजू विचारात घेण्याची सवय लागली. आपल्या आयुष्यात वेगवेगळ्या प्रतिमा असलेली लोकं असतात. अशा सर्वांना सोबत घेऊन प्रत्येकाची ताकद ओळखून यशस्वी कसे होता येईल, प्रगती कशी करता येईल हा विचार सातत्याने करण्याची सवय लागली आणि आपणही काही वेळा हरलो तरी जिद्दीने परत उभे राहायचे ही महत्त्वाची शिकवण बुद्धिबळाने दिली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- हा खेळ दोन जणांमध्ये खेळता येत असला तरी आम्ही सगळे एकत्र बसून, चर्चा करत, धमाल करत बुद्धिबळाचा डाव खेळतो. प्रत्येकजण आपापल्या खेळ्या सुचवतात. त्यामुळे कौटुंबिक सलोखा वाढतो. घरात खेळीमेळीचे वातावरण निर्माण होते. बक्षीस मिळाल्यामुळे घरात खूप कौतुक होते. तसेच एखादी स्पर्धा हरली तरी नव्याने परत जिंकण्यासाठी खेळण्याची उमेद कुटुंबातूनच मिळते.

नाव :- प्रिया अर्जुन देशमाने

वय :- ३१ वर्षे

शिक्षण :- एम्.ए., बी.एड.

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- १५ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- या खेळामुळे आत्मविश्वास खूप वाढला. शाळेमध्ये बुद्धिबळ खेळाडू म्हणून ओळख निर्माण झाली. बुद्धिबळ या खेळाने मेंदूचा नियमित व्यायाम होत असल्याने अभ्यासात प्रगती झाली. याचबरोबर एकाग्रता संयम शेवटपर्यंत लढणे, भितीवर मात करणे, स्वतःची स्ट्रॅंथ आणि विकनेस पडताळून पाहणे अशा अनेक सवयींचा फायदा झाला.

सामाजिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ खेळाचे ज्ञानार्जन करून माझ्या संस्थेची सेवा करण्याची संधी मिळाली आणि गरजू विद्यार्थ्यांना बुद्धिबळ प्रशिक्षण दिल्याने एक समाधान, आदर, प्रेम मिळाले. अनेक बुद्धिबळ खेळाडू, प्रशिक्षक यांच्याशी कौटुंबिक नते तयार झाले. विविध ठिकाणी बुद्धिबळ स्पर्धा खेळायला गेल्यामुळे अनुभव मिळाला.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळ प्रशिक्षक होण्याची संधी मिळाल्यामुळे कुटुंबासाठी आर्थिक हातभार मिळाला. त्यामुळे नोकरी न करता बुद्धिबळाच्या माध्यमातून स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे समाधान मिळाले.

नाव :- समिहा राहुल कुलकर्णी

वय :- १० वर्षे

शिक्षण :- इयत्ता ५वी

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- २ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- चेसने माझे आयुष्यच बदलून टाकले आहे. चेसमुळे आत्मविश्वास वाढला आणि जिंकले तरी ओव्हर-कॉन्फिडंट व्हायचे नाही आणि हरले तरी नाऊमेद व्हायचे नाही हे या खेळाने शिकवले. माझी एकाग्रता वाढली. मी बारकाईने विचार करू लागले. याचा मला अभ्यासत खूप उपयोग झाला.

सामाजिकदृष्ट्या :- आत्मविश्वास वाढल्यामुळे एखाद्या व्यक्तीशी कसे वागायचे, कठीण प्रसंगातून मार्ग कसा काढायचा हे मी आत्मसात केले. कुठे बोलायचे, कुठे शांत राहायचे जसे चेसमध्ये कधी अॅटॅक करायचा, कधी डिफेन्स करायचा हे कळायला लागले. याचा मला खूप उपयोग होतो. माझी खिलाडूवृत्ती वाढली.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- माझी व माझ्या भावाची बुद्धिबळात बक्षीसे मिळविण्यात चढाओढ असते. आम्ही एकमेकांशीच सराव करतो. त्यामुळे आमचे बॉण्डींग स्ट्रॉंग झाले आहे. आम्ही आमच्या आजी-आजोबांना देखील बुद्धिबळ शिकवले आहे. त्यामुळे त्यांना आमचा अभिमान वाटतो. मध्यंतरी आम्ही आमच्या कुटुंबातच स्पर्धा घेतली. त्यामुळे आम्ही सर्वजण अजून एकत्र येण्यास मदत झाली.

नाव :- पल्लवी सचिन कोरे

वय :- ३१ वर्षे

शिक्षण :- बी.ए. (इकॉनॉमिक्स)

किती वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहात? :- १४ वर्षे

बुद्धिबळ खेळामुळे झालेले बदल :-

शैक्षणिकदृष्ट्या :- या खेळामुळे खरेतर अभ्यास करायची सवय लागली. नियमित सराव आणि लक्ष देऊन काम केले की, गोष्टी लवकर आत्मसात होतात हे कळले. गुणांची टक्केवारी वाढली. बुद्धिबळामुळे बैठक चांगली झाली. एकाग्रता, स्मरणशक्ती वाढली. त्यामुळे अभ्यासात बेताची असणारी मी १२वी मध्ये आमच्या फॅकल्टीत प्रथम क्रमांक पटकावला.

सामाजिकदृष्ट्या :- बुद्धिबळामुळे समाजात एक ओळख निर्माण झाली. बक्षीसे मिळाल्यामुळे मानसन्मान मिळायला लागला. बुद्धिबळ खेळाडू यांच्याशी ओळखी झाल्या, खूप मित्रमैत्रिणी मिळाले व ही नाती इतकी घट्ट होत गेली की आता आम्ही कुटुंबाचे एक भाग असल्यासारखे आहोत. बुद्धिबळातील यशामुळे शाळेच्या फलकावर नाव कायमचे नोंदले गेले. बुद्धिबळामुळे आत्मविश्वास वाढला.

कौटुंबिकदृष्ट्या :- घरच्यांना माझा अभिमान व ओढ वाटू लागली. बुद्धिबळामुळे कामाचे नियोजन नीट करता येऊ लागले. घरामध्ये, ऑफीसमध्ये संयम ठेऊन योग्य वेळी योग्य निर्णय घेण्याची सवय लागली. त्यामुळे घर आणि ऑफीस सांभाळायची कसरत सुद्धा एन्जॉय करता येऊ लागली.

डॉ. पलक राहुल कुलकर्णी (एम्.डी. - होमिओपॅथी)

माझी मुलं, मुलगा आणि मुलगी गेल्या तीन वर्षांपासून बुद्धिबळ खेळत आहेत. अगदी आवडीतून खेळता येतो, मग ट्रेनिंगसाठी रितसर क्लासला घातलं त्यांना. सुरुवातीला नेहमी सगळ्यांनाच वाटतं तसं त्यांनाही वाटलं की एकदम ईझी आहे. सुरुवातीच्या बेसिक लेव्हल्स खूपच ईझिली शिकली ती, मग काय खूप खूप कॉन्फीडन्समध्ये आम्ही मॅचेस् खेळायला गेलो. सुरुवातीला वर्षभर ३-४ मॅचेस् जिंकता आल्या. पण हार झाली की ती accept करता येईना. सगळंच नविन असल्यामुळे आम्हाला पण कळत नव्हतं. हळूहळू ती पण शिकत होती आणि आम्ही पण.

कुठल्याही गोष्टीसाठी especially खेळासाठी कोचिंग क्लास लावला की काम झालं, असंच आम्हाला वाटलं होतं आणि मुलांना पण. पण स्वयंअभ्यास पण असतो. बुद्धिबळामध्ये patience, rational thinking आणि एक प्रकारची स्थितप्रज्ञता लागते. ह्या सगळ्यातून मग बैठक तयार होते. सुरुवातीला १०-१५ मि. पासून हळूहळू १-१।। तासांपर्यंत सराव सुरु झाला. काही तरी साध्य करायचं असल्यास आपल्याला स्वतःलाच तयारी करावी लागते हे मुलीला समजलं. आपल्या नक्की काय खेळायचे आहे. Opening, middle game ते अगदी end game पर्यंत ह्याचा ती नीट विचार करायला लागली. तिने स्वतःची opening ठरवली. त्यावर विचार, वेगवेगळे ऑप्शन्स. पण माझ्या मते हे फक्त बुद्धिबळापुरतं नव्हतं तर घरी, शाळेत, अभ्यासात सगळीकडेच हे दिसायला लागलं. खेळात प्रत्येक move ची जबाबदारी आपली असते, त्यातून हार का जित ठरत असते. त्यातूनच क्रेडीट घेण्याबरोबरच responsibility घेणं पण हळूहळू जमायला लागलं. मॅच हरल्यावर स्वतःला कसं सावरायचं, कसं accept करायचं पण जमायला लागलं. माझं काय चुकलं, mistake झाली म्हणून मी हरलो ह्याचं अवलोकन सुरु झालं. समोरचा जिंकला तर दिलखुलासपणे ते पण accept करता येऊ लागलं व इतर प्लेअर्सचे स्वभाव पण गेमबरोबर लक्षात यायला लागले.

शाळेत पण अगदी similar changes दिसायला लागले. तिच्या शिक्षकांच्या मते, Samiha is now more free, she knows what she wants, does not waste her time at all. वागण्यात, बोलण्यात स्पष्टपणा आला खूप !

‘बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर होणारे परिणाम’

हा अभ्यास करताना आलेल्या अडचणी किंवा मर्यादा

‘बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर होणारे परिणाम’ हा अभ्यास करताना कमी प्रमाणात अडचणी आल्या, कारण मी माझ्या इन्स्टिट्यूटच्या विद्यार्थ्यांच्या गट अभ्यासासाठी घेतला होता. कमीत कमी दोन वर्षे जे बुद्धिबळ शिकत आहेत अशा काही जणांची निवड केली होती. या अभ्यासासाठी मी प्रश्नावली व मुलाखत या पद्धतींचा अवलंब केला.

सर्वांना सहभागी करून न घेता आल्यामुळे नाराजी -

या अभ्यासासाठी प्रश्नावली ही आमच्याच वेलणकर चेस इन्स्टिट्यूटच्या विद्यार्थी आणि पालकांकडून भरून घेतली. दोन वर्षांपेक्षा अधिक काळ जे बुद्धिबळ शिकत आहेत त्यांना प्राधान्य दिले होते. पण असे असंख्य विद्यार्थी होते. त्यामुळे ज्यांना सहभागी करून घेतले गेले नाही ते विद्यार्थी व पालक, “आम्हालाही सहभागी करून घ्या” असा प्रेमळ आग्रह करत होते.

जातीचा प्रश्न खटकला -

समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचा भाग म्हणून या खेळाचा कुटुंब व समाज यांवर कसा परिणाम होतो तसेच जातीधर्मात, समाजाच्या सर्व वर्गात हा खेळ पोहोचला आहे का अशा मुद्द्यांवर अभ्यास करायचा होता. त्यामुळे प्रश्नावलीमध्ये जातीधर्मावर आधारीत प्रश्न विचारला होता. अनेकांना हा प्रश्न खटकला. खेळ

आणि जातीधर्म यांची सांगड त्यांना मला समजावून सांगावी लागली मग त्यांची शंका दूर झाली.

मुलाखतीसाठी निवड केली ती काही राष्ट्रीय खेळाडूंची. काही असे की, जे अनेक वर्षे बुद्धिबळ खेळत आहेत अशांची. यातील मंडळी निवडण्यासाठी व त्यांची मुलाखत घेण्यासाठी काही विशेष अडचण आली नाही कारण यातले बरेचजण खेळ खेळले, शिकले आहेत तर काही माझेच विद्यार्थी आहेत.

बुद्धिबळामुळे त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक बाबतीत झालेले बदल, फरक, फायदे अशा अर्थाचे प्रश्न सर्वांना विचारले. यावर सर्वजण खूप भरभरून बोलले. मलाच ते संक्षिप्त करण्यास थोडे कठीण झाले.

पण एकंदरीत तीस वर्षांच्या बुद्धिबळातील खेळाडू, प्रशिक्षक, संयोजक, राष्ट्रीय पंच अश विविध विभागातील वावरामुळे हा अभ्यास करताना काही विशेष अडचणी आल्या नाहीत.

प्रकरण ५ वे

निष्कर्ष

निष्कर्ष

साधारण २५ वर्षापेक्षा अधिक काळ बुद्धिबळ खेळाच्या सान्निध्यात मी आहे. आधी खेळाडू म्हणून नंतर राष्ट्रीय पंच म्हणून आणि आता प्रशिक्षक म्हणून मला अनेक विविध कोनातून या खेळाकडे बघण्याची संधी मिळाली. हा नुसता खेळ नसून यात परिवर्तनाची ताकद आहे हे मला जाणवले. माझ्या स्वतःच्या मध्ये बुद्धिबळ खेळामुळे अनेक सकारात्मक बदल झाले. माझा आत्मसन्मान वाढला. एक प्रकारची सकारात्मक ऊर्जा निर्माण झाल्याचे जाणवले. त्यामुळे मी माझ्या दैनंदिन जीवनाला जास्त चांगल्या तऱ्हेने सामोरा जायला लागलो.

मला जाणवलेले हे बुद्धिबळाचे फायदे इतरांनाही सांगावेत व खेळाच्या प्रसाराच्या माध्यमातून सर्वांपर्यंत हे फायदे पोहोचवावेत या उद्देशाने कामास प्रारंभ केला. बुद्धिबळ खेळ फक्त स्पर्धेसाठी न खेळता तो खेळ आत्मसात करून स्वतःची व त्याबरोबर कुटुंबाची व त्यायोगे समाजाची प्रगती, उन्नती करण्यास हातभार लावा असा संदेश घेऊन जेथे बुद्धिबळ खेळ नाही तेथे तो शिकवण्याचे काम सुरू केले.

आपण करत असलेल्या अभ्यासाला, प्रयोगाला एक स्थान मिळावे, अभ्यास अधिकच चांगल्या तऱ्हेने, नियोजनपूर्वक, शास्त्रीय पद्धतीने व्हावा यासाठी समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे मा. श्री. विशाल जाधव सर यांचे मार्गदर्शनाखाली दोन वर्षांची समाजशास्त्राची एम्.ए.ची पदवी घेतली आणि आता त्यांच्याच मार्गदर्शनाखाली एम्.फील्. या पदवीसाठी अभ्यास करत आहे.

माझे बुद्धिबळाचे असलेले ज्ञान व समाजशास्त्राचे नव्याने मिळवलेले ज्ञान यांची सांगड घालत मी एम्.फील्.साठीच्या संशोधनाचा विषय घेतला.

“बुद्धिबळाच्या माध्यमातून कुटुंब, समाज यांवर होणारे परिणाम”

जेव्हा अभ्यासाला सुरुवात केली तेव्हा लक्षात आले की, हा विषय खूपच उत्कंठापूर्वक आहे पण यावर खूप कमी प्रमाणात यावर संशोधन झाले आहे. खेळ आणि समाज हे एकमेकांचे एक अविभाज्य अंग आहे, पण ते अभ्यासणे व त्यातून निष्कर्ष काढणे जास्त Interesting तर आहेच पण त्यासाठी तयारी पण भरपूर करायला पाहिजे. या घुसळण्यातून येणारे निष्कर्ष हे निश्चितच कुटुंब आणि समाज या दोन्हींवर सकारात्मक परिणाम करणारे असतील.

अभ्यासाला सुरुवात करताना मा. श्री. विशाल जाधव सरांच्या सल्ल्याने आधी खेळ आणि समाजशास्त्र यांवरील उपलब्ध साहित्य वाचण्यास सुरुवात केली.

पेरी बोर्डू, मायकेल राफेल, डॉ. कॅनन, मोझमीर हाजेक, पमेली सेरा यांचे लेख वाचले. मराठीमध्ये फारसे साहित्य उपलब्ध नाही. परंतु, श्री. पडसलगीकर, श्री. लेले, श्री. नीलकंठ देशमुख, श्री. रविंद्र मिराशी यांच्या बुद्धिबळावरील पुस्तकांमधून चांगली उपयुक्त माहिती मिळाली. ज्याचा उपयोग बुद्धिबळाचा इतिहास समजून घेण्याबरोबरच समाजशास्त्राशी त्याचा संबंध अभ्यासण्यात चांगल्याप्रकारे झाला. याबरोबरच योगावरची पुस्तके, मायकेल राफेल याने बुद्धिबळावर लिहिलेला प्रबंध, यशस्वी होण्यासाठीच्या पुस्तकमालिकेतील पुस्तके

यांमुळे मला समाजाचा दृष्टीकोन, त्याचा एखाद्या विषयाकडे बघण्याचा कल, अपेक्षा यांचा अंदाज यायला मदत झाली.

आणि या पुस्तकांच्या जोडीला सर्वात महत्त्वाची मदत झाली ती बुद्धिबळातील मित्रांची. त्याचबरोबर असंख्य स्पर्धांची माहिती, प्रेसमधील लेख यांच्या वाचनाची माहितीत खूप भर पडली. बुद्धिबळामुळे दारुमुक्त झालेले गाव वाचनात आले तर भोरजवळील पसुरे या खेडेगावातील जिल्हापरिषदेच्या शाळेतील मुलांना बुद्धिबळ खेळ शिकल्याचा फायदा होत आहे हे त्याच संस्थेने पाठविलेल्या पत्रात वाचल्यावर आपण योग्य तऱ्हेने अभ्यास करत आहोत याची खात्री झाली.

बुद्धिबळाच्या माध्यमातून कुटुंब, समाज यांवर होणारे परिणाम तपासण्यासाठी मी आमच्याच वेलणकर चेस इन्स्टिट्यूटच्या विद्यार्थ्यांची व त्यांच्या पालकांची निवड केली. याचे कारण म्हणजे ही मंडळी अनेक काळ माझ्या संपर्कात आहेत. यातील दोन वर्षे बुद्धिबळ शिकत असलेल्या मुलांचा गट अभ्यासला तसेच पालकांचा गट अभ्यासला. प्रश्नावलीच्या माध्यमातोपेन बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे त्यांच्यात झालेले बदल माहीत करून घेतले आणि या प्रश्नावलींच्या उत्तरांमधून असे प्रकर्षाने सिद्ध होत आहे की, बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर अतिशय चांगला सकारात्मक परिणाम होत आहे. एक विचार करणारी, विचारपूर्वक निर्णय घेणारी, निर्णयक्षमता असलेली, नेतृत्वगुण, विचारांची बैठक, स्थिरता वाढलेली तसेच प्राधान्यक्रमाची जाणीव असणारी आणि सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे नियमांना

अनुसरून कृती करण्याची मानसिकता व सर्व घटकांना बरोबर घेऊन जाण्याची इच्छा, प्रवृत्ती तयार होत असलेली दिसून येत आहे.

जेव्हा पालकांशी, पाल्यांमध्ये झालेले बदल प्रश्नांच्या उत्तरांच्या माध्यमातून जाणून घेतले तेव्हा त्यांचा खूपच समाधानी, सकारात्मक दृष्टीकोन जाणवला आणि आपला पाल्य या खेळाच्या माध्यमातून घडणाऱ्या योग्य संस्कारांमुळे पुढे जाऊन निश्चीतच Good Human Being बनेलच शिवाय समाजाचा प्रगतीसाठी योगदान देईल याचा विश्वास जाणवला.

- पाल्याच्या विचारशक्तीला खेळ आहे का या प्रश्नाला जवळपास ८०% पालकांनी सहमती दर्शवली. तसेच बुद्धेला योग्य खाद्य मिळाल्यामुळे तिचा सदुपयोग व्हायला लागला, योग्य दिशेने विचार व्हायला लागला या म्हणण्याला ७२% पालकांनी दुजोरा दिला व त्याप्रमाणे एवढ्याच प्रमाणात पालकांनी बुद्धिबळ खेळामुळे बैठक वाढली, अस्थिरता कमी झाली हे देखील मान्य केले. बुद्धिबळ खेळामुळे एकाग्रता वाढते, तसेच स्मरणशक्ती वाढण्यास उपयोग होतो, याचा अभ्यासत उपयोग होतो तसेच विचार करण्याच्या पद्धतीत सुसुत्रता आली, आत्मविश्वास वाढला हेही ७२% पालकांनी पाल्याच्या बाबतीतले निरीक्षण नोंदवले.
- जिंकणे - हरणे या विषयी विचारात स्पष्टता यायला लागली आहे. हरलो तरी परत प्रयत्न करून जिंकता येते हे पाल्याला समजले आहे. त्यामुळे निराश होण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे व प्रयत्नांवर भर वाढला आहे असा ७५% पालकांनी मुलांमधील बदल नोंदवला आहे. बुद्धिबळाचा डाव खेळला की पाल्य एकदम फ्रेश, उत्साही, आनंदी असतो यावर ८५% पालकांचे एकमत झाले.

पालकांचे पाल्यांच्या बाबतीतील हे निरीक्षण भावी पिढीचे, भावी समाजाचे निरीक्षण आहे आणि हे खूपच आशादायी आहे. या खेळाचा समाज घडण्यासाठी उपयोग होऊ शकतो हे यावरून निदर्शनास येते, सिद्ध होते.

पालकांप्रमाणेच विद्यार्थ्यांनाही एक प्रश्नसंच दिला होता. साधारण दोन वर्षे बुद्धिबळ खेळत आहेत अशा खेळाडूंचा यात सहभाग होता. त्यांच्या उत्तरांचे अवलोकन करताना खूपच छान माहिती मिळाली. आपण मुलांचे घडणे जे म्हणतो त्यास हा खेळ अतिशय पूरक आहे हे या उत्तरांमधून जाणवले.

- बुद्धिबळ खेळ शिकल्यामुळे माझ्या विचार करण्याच्या पद्धतीत बदल झाला. मी इतरांचाही विचार करायला लागलो या प्रश्नाचे उत्तर ९०% पेक्षा अधिक खेळाडूंनी होकारात्मक दिले. बुद्धिबळ खेळ शिकल्याने पेशन्स वाढले आणि सहनशक्तीत पडलेला फरक जवळपास ८०% खेळाडूंनी अनुभवल्याचे सांगितले. या खेळामुळे बैठक वाढली व त्याचा अभ्यासाबरोबरच कामाच्या ठिकाणीही उपयोग होतो आहे हे ७५% खेळाडूंनी मान्य केले. प्रत्येकजण महत्वाचा आहे तसेच प्रत्येकाकडे काही चांगले गुण आहेत, त्याचप्रमाणे एखाद्या गोष्टीचा सर्व बाजूंनी सांगोपांग विचार करून निर्णय घ्यायचा असतो, एकाच दिशेने विचार करून चालत नाही आणि असे करण्याची सवय बुद्धिबळ खेळामुळे लागली आणि वाढली असे ७५% खेळाडूंनी स्वानुभवाने सांगितले.
- एखादी अडचण आल्यास ती योग्यप्रकारे हाताळून त्यातून न डगमगता सहीसलामत बाहेर पडण्यासाठी काय करायचे याचे शिक्षण बुद्धिबळ खेळातून मिळाल्याचे जवळपास ८०% खेळाडूंनी सांगितले. नेतृत्वगुण वाढीस

लागल्याचे, सर्वांना बरोबर घेऊन एखादी मोहीम यशस्वी करण्याचे नियोजन करणे याची सवय बुद्धिबळ खेळामुळे लागली असे ७०% खेळाडूंनी सांगितले. या खेळात प्राविण्य मिळविण्यासाठी जात/धर्म हे अडसर ठरत नाहीत असे निरीक्षण ८५% खेळाडूंनी मांडले आणि ते खूप महत्त्वाचे आहे.

बुद्धिबळ खेळणाऱ्या खेळाडूंसाठी व त्यांच्या पालकांसाठी प्रश्नसंच तयार करून त्यातून मिळालेल्या उत्तरांचे विश्लेषण करून अनुमान काढले. ते माझा अभ्यास विषय म्हणजे बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगले परिणाम होतात तसेच बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे हे दर्शवते.

याबरोबरच सामाजिक संशोधनात मुलाखत हे तथ्यसंकलनाचे महत्त्वाचे तंत्र वापरले जाते त्या तंत्राचा, पद्धतीचा उपयोग केला. व्यक्तिगत मुलाखत प्रकाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे जो मुलाखतदाता आहे म्हणजेच ज्याची मुलाखत घ्यायची आहे त्याला समोरासमोर भेटून प्रश्न विचारून त्याच्या विचारांचे, मनोवृत्तीचे, अनुभवाचे अवलोकन केले जाते.

मी मुलाखतदात्यांची निवड करताना ते कमीतकमी दोन वर्षे बुद्धिबळ खेळत, शिकत आहेत अशा मंडळींची निवड केली तसेच आंतरराष्ट्रीय मानांकनप्राप्त खेळाडू पण घेतले की जे अनेक वर्षे बुद्धिबळ खेळत आहेत. न्या सर्वांना भेटून समान प्रश्न विचारले ते प्रश्न म्हणजे तुम्हाला बुद्धिबळाचे तुमच्या दृष्टीने शैक्षणिक, सामाजिक व कौटुंबिकदृष्ट्या काय बदल जाणवले, काय फायदे झाले. या सर्वांनी या प्रश्नांची दिलेली उत्तरे त्यांच्याच शब्दात येथे देत आहे. मी

मुलाखत घेत असताना शैक्षणिक, सामाजिक व कौटुंबिक अशा मथळ्याखाली ती संक्षिप्तपणे शब्दबद्ध केली आहेत.

या प्रातिनिधिक व्यक्तिगत घेतलेल्या मुलाखतींमधून माझ्या बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगले परिणाम होतात तसेच बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे या गृहितकांना पुष्टी मिळाली.

मुलाखतदात्यांनी दिलेल्या उत्तरांवरून असा निष्कर्ष निघतो की, बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे शिक्षण सुलभ झाले, एखादी गोष्ट आत्मसात करायला कमी वेळ लागायला लागला, विचारांमध्ये स्पष्टता आली, बुद्धिबळात बक्षीसे मिळाल्याने आपण जिंकू शकतो ही भावना तयार होऊन आत्मविश्वास वाढला. ज्याच्या उपयोग व्यावहारिक जगात, नोकरीच्या / व्यवसायाच्या ठिकाणी होत असतो. एखादी गोष्ट एकदा वाचली की, लवकर लक्षात राहते. त्यामुळे त्याचा अभ्यासात उपयोग झाला. एखाद्या गोष्टीवर पूर्ण लक्ष केंद्रीत करणे ही सवय लागली. स्मरणशक्ती वाढली. जो अभ्यास तीन तासात व्हायचा तेवढाच अभ्यास कमी वेळेत व्हायला लागला.

सामाजिकदृष्ट्या बुद्धिबळामुळे मिळालेले फायदे सांगताना बऱ्याचश्या मुलाखतदात्यांनी सांगितले की, भिन्न प्रकारच्या स्वभावाच्या लोकांशी जुळवून घेऊन काम करणे हा महत्त्वाचा धडा मिळाला, संयम वाढला, परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्याची शिकवण मिळाली. चांगल्या गोष्टींसाठी साक्रिफाईस करायला या खेळानेच शिकवले. भरपूर ओळखी वाढल्या. या खेळाने स्पोर्टिंग स्प्रिरीट शिकवले. हार पचवायला शिकवले. बुद्धिबळातील बक्षिसांमुळे नावलौकिक मिळाला. समाजात एक मानाचे स्थान मिळाले. स्पर्धेनिमित्त अनेक ठिकाणी जावे

लागत असल्यामुळे अनेक शहरांशी तिथल्या संस्कृतीची ओळख झाली. स्पर्धेत फक्त तो बुद्धिबळ खेळाडू म्हणून ओळखला जातो. गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म यांचे कोणतेच लेबल नसते. जो चांगला खेळतो तो जिंकतो इतकी मोठी शिकवण या खेळाने सोप्या पद्धतीने शिकवली.

कौटुंबिकदृष्ट्या झालेला फायदा सांगताना बहुतांश मुलाखतदात्यांनी सांगितले की, खेळामुळे कुटुंबाबरोबरचे बॉण्डींग वाढले. स्पर्धेत बक्षीस नाही मिळाले तरी कुटुंबाने कधी आत्मविश्वास ढळू दिला नाही तर पुढील वेळेस अजून चांगले खेळण्याची प्रेरणा दिली. एक सशक्त कुटुंब बनायला या खेळाने मदत झाली.

बुद्धिबळात बक्षीस मिळाल्याने कुटुंबातील मान वाढला. बुद्धिबळ डावातील वेगवेगळ्या कॉम्बीनेशनची सवय झाल्यामुळे घरातील कामांची पण योग्य सांगड घालता येऊ लागली. त्यामुळे कमी श्रमात जास्त चांगले काम होऊन वेळ पण वाचू लागला. कुटुंबातील सदस्य बुद्धिबळाचा डाव मांडू लागले व त्यामुळे सराव तर झाला आणि नाती घट्ट व्हायला मदत झाली. एक कुटुंब पण एक टीम आहे ही भावना तयार झाली. कोणाला कंटाळा आला, नव्हसपणा आला तर बुद्धिबळाचा डाव खेळून तो घालवायला मदत होते असे निरीक्षण मांडले गेले.

अनेक मोहऱ्यांची अनेक आघाड्यांवर मॅनेजमेंट करायला लागते, नीट नियोजन करायला लागते. बुद्धिबळामुळे हे महत्त्वाचे शिकायला मिळाले. त्यामुळे आर्थिक मॅनेजमेंट असो वा वेळेची ती नीट होण्यास या खेळाची मदत झाली. तसेच विविध स्वभावाचे आग्नेष्ट, त्यातील विविध नात्यांचा तोल, महत्त्व सांभाळत कुटुंबाला यशस्वी करायचं, कुटुंबात आनंदी वातावरण ठेवायचे आणि चांगले

कुटुंब म्हणून ओळख निर्माण करायची. बुद्धिबळातील शिकवणीमुळे हे सहजपणे व्हायला लागले. तसेच आपल्या कुटुंबासाठी, समाजाच्या फायद्यासाठी काही गोष्टींचे साक्रिफाईस आनंदाने करावे लागते ही महत्त्वाची शिकवण बुद्धिबळ खेळामुळे मिळाली.

मुलाखतदात्यांच्या उत्तरांमधून बुद्धिबळ खेळाच्या माध्यमातून कुटुंब व समाज यांवर चांगला परिणाम होतो हे निदर्शनास येते.

खरं म्हणजे या खेळाला धर्म, जात, लिंग यांचे बंधन नाही. हा खेळ बुद्धीचा आहे. बारा बलुता पद्धतीनुसार बुद्धीचे काम ते ब्राह्मणाचे. शिंपी. चांभार, कुंभार अशाप्रकारे काम चालायचे. त्यामुळे हा खेळ ब्राह्मणांमधे जास्त रूजला असावा व इतर वर्गांनी, समाजाने तेवढ्या आत्मियतेने या खेळाकडे पाहिले नसेल किंवा ते आकृष्ट झाले नसतील.

पण आता परिस्थिती तशी नाही. शिक्षणाचा प्रकार जसजसा होत गेला तसे तसे गोष्टी बदलायला लागल्या. त्यात सर्वसमावेशकता आली. बारा बलुते पद्धत हद्दपार व्हायला लागली. कोणी कोणतीही गोष्ट करू शकतो यास सामाजिक मान्यता मिळाली. याबरोबरच या खेळामधेही सर्वजण सहभागी व्हायला लागले. खेळाचा प्रसार जसजसा वाढत चालला तसतसे ब्राह्मण वर्गात रूजलेला मर्यादित वाटणाऱ्या खेळाने सर्व जातीधर्मात आपले अस्तित्व दाखवायला सुरुवात केली. समाजाच्या विविध अंगांमधून उत्तमोत्तम खेळाडू घडू लागले व ते भारत देशाची मान अभिमानाने उंचावू लागले.

आपण उदाहरणादाखल महाराष्ट्राच्या बुद्धिबळातील यशस्वी खेळाडूंची यादी बघूयात

बुद्धिबळातील ग्रॅण्डमास्टर किताब म्हणजे एखाद्या विषयात डॉक्टरेट मिळविण्यासारखे आहे. अत्यंत मेहनतीचे आणि बौद्धिक कौशल्य पणाला लावणाऱ्या या किताबाचे महाराष्ट्रातील मानकरी बघितले तर लक्षात येईल की, प्रविण ठिपसे, मुंबई, अभिजीत कुंटे (पुणे), अभिमन्यू पुराणिक (पुणे) यांच्याबरोबर विदित गुजराथी (नाशिक), अक्षयराज कोरे (पुणे), शाईत गागरे (अहमदनगर), स्वप्नील धोपाडे (अमरावती) अशा विविध जातीधर्मातील खेळाडूणी हा मानाचा किताब मिळविला आहे. महाराष्ट्रातील महिला ग्रॅण्डमास्टर बघितल्या तर स्वाती घाटे, इशा करवडे, स्वामिनाथन, कृतीका नाडीक याही विविध जातीधर्माचे प्रतिनिधित्व करतात.

ग्रॅण्डमास्टर किताबाच्या खालोखाल असलेला इंटरनॅशनल मास्टर हा मानाचा सन्मान मिळवलेल्या खेळाडूंची यादी बघितली तर शरद टिळक (ठाणे), राहुल शेटी (मुंबई), अनुप देशमुख (नागपूर), चंद्रशेखर गोखले (पुणे), प्रथमेश मोकल (पुणे), विक्रमादित्य कुलकर्णी (ठाणे), प्रसन्ना राव (ठाणे), आदित्य उदेशी (मुंबई साऊथ), समीर काठमाळे (सांगली), सागर शहा (मुंबई), आदित्य केळकर (पुणे) अशा सर्व जातीधर्मातील खेळाडूंनी इंटरनॅशनल मास्टर किताब मिळविला आहे.

महिलांच्यात इंटरनॅशनल किताब अनुपमा गोखले (मुंबई), भाग्यश्री ठिपसे (मुंबई), मृणालिनी कुंटे (पुणे) यांच्याबरोबरच शाल्मली गागरे (अहमदनगर), प्रणाली धारीया (मुंबई) साक्षी चित्तलांगे (औरंगाबाद), आकांक्षा हगवणे (पुणे),

रूचा पुजारी (कोल्हापूर) यांनी मिळवून बुद्धिबळ हा खेळ सर्व जाती धर्मात पोहोचला असल्याचे तसेच पुरुषांपर्यंत मर्यादित न राहता महिलांमध्येही मोठ्या प्रमाणात खेळला जात असून उत्तम खेळाडू घडत आहेत हे दर्शवते.

मुलसलमानांमध्ये सुद्धा बुद्धिबळ हा खेळ खेळला जातो. पुण्यात चिंचवड भागात रशिद इनामदार हे तर एक नावाजलेले कोच आहेत. या धर्मात अनेक नियम बंधने असूनही हा खेळ लोकप्रिय करण्याचे श्रेय त्यांचेच आहे.

केरळमधील त्रिपुर जिल्ह्यातील भारोतीचल हे गाव दारू आणि जुगार यांत फार गुरफटून गेले होते. व्यसनांबरोबर होणारी भांडणे, अशांतता यांमुळे सगळे हरिण झाले होते. पण सी. उन्नीकृष्णन यांनी बुद्धिबळाची आवड गावात निर्माण केली आणि आज अभिमानाने सांगता येते की, गाव दारू व जुगारमुक्त झाले आहे. संध्याकाळी रस्त्यांवर दाऊ पिऊन पडलेली माणसे न दिसता आता बुद्धिबळ खेळताना लोक दिसतात. जवळपास ७०० लोकांची बुद्धिबळ संघटना या गावात आहे. बुद्धिबळामुळे समाजात सकारात्मक बदल होतो याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

भोरजवळील भाटघर धरणाच्या जवळ असलेल्या पसुरे या खेडेगावातील मुले-मुली बुद्धिबळाचे चाहते झाले आहेत. हा खेळ शिकून त्याचा आत्मविकासासाठी उपयोग करण्याचा प्रयत्न या मुलांचा व त्यांच्या शिक्षकांचा आहे. एरवी सतत रानावनात भटकणारी मुले एकाग्रतेने हा खेळ खेळतात. त्यांच्या वर्तणुकीत, गुणांमध्येही वाढ झाल्याचे निरीक्षण त्यांच्या शिक्षकांनी नोंदवले आहे.

बुद्धिबळ खेळाडू व त्यांचे पालक यांच्याशी झालेल्या प्रश्नावलीच्या माध्यमातून झालेल्या संवादातून असे निश्चितपणे म्हणू शकतो की, कुटुंब व समाज यांवर बुद्धिबळ खेळाचा चांगलाच परिणाम होतो.

अभिजीत कुंटे, स्वप्नील धोपाडे, राहुल शेटी, मोहम्मद नुबैरशाह शेखपासून आकांशा हगवणेपर्यंत बुद्धिबळात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कामगिरी केलेले खेळाडू बघता हा खेळ फक्त एका वर्गापुरता मर्यादित नसून तो सर्व जातीधर्मात पोहोचला आहे, हे आपण खात्रीने म्हणू शकतो.

म्हणून माझे बुद्धिबळाविषयी असे म्हणणे आहे की,

*या चौसष्ट घरात सामावलाय सारा समाज,
पटावरील मोहरे म्हणजे समाजातील व्यक्ती,
विविध चालींची, वेगवेगळ्या विचारांची,
जे आपल्याला शिकवतात जीवन म्हणजे काय
आणि ते जगायचं कसं ...*

सूचना -

बुद्धिबळ वाढीसाठी काय उपाययोजना करणे आवश्यक आहे?

- शालेय स्तरावर बुद्धिबळ हा विषय म्हणून शिकवण्यास सुरुवात करणे.
- बुद्धिबळ शिकविण्यासाठी जास्त संख्येने प्रशिक्षक तयार करणे.
- बुद्धिबळातील यशस्वी खेळाडूंना समाजासमोर आणून त्यांना बुद्धिबळाचा कसा उपयोग झाला यावर माहितीपट, व्याख्यान इ. स्वरूपात कार्यक्रमांचे नियोजन करणे.
- **शालेय स्तरावर बुद्धिबळ हा विषय म्हणून शिकवण्यास सुरुवात करणे**
बुद्धिबळ हा खेळ शिकायला वयाचं बंधन नसले तरी लहानपणी हा खेळ शिकल्यास तो जास्त चांगल्या तऱ्हेने लक्षात राहतो व पुढे जास्त काळ त्याचा उपयोग होतो.
लहान वयात जास्त व्यवधाने नसतात. प्रत्येक नवीन गोष्टीत उत्सुकता असते. ती आत्मसात करायची इच्छा असते. खूप ऊर्जा असते. असं म्हणतात की, लहान मुलांची ग्रास्पींग पॉवर कॅप्सिटी जास्त असते. 'कॅच देम यंग' असे म्हटले जाते.
त्यामुळे लहान वयातच म्हणजे शालेय जीवनात त्यांना हा खेळ शिकवायला सुरुवात करायला हवी.
- **बुद्धिबळ शिकवण्यासाठी जास्त संख्येने प्रशिक्षक तयार करणे.**
शिकवणे ही एक कला आहे. उत्तम खेळाडू उत्तम शिक्षक असतोच असे नाही (काही अपवाद वगळता) आणि उत्तम शिक्षक हा प्रथितयश खेळाडू असतोच असे नाही.

विषयाची जाण, विषयाचा अभ्यास, विद्यार्थ्यांचे मानसशास्त्र, उपलब्ध साहित्याचा योग्य उपयोग, आणि मुख्य म्हणजे शिकवतानाही आनंद मिळणे यांसारख्या गोष्टी उत्तम शिक्षकांकडे असणे आवश्यक असते.

बुद्धिबळ हा खेळ शिकविण्यासाठी अशी कौशल्ये अंगी असणे आवश्यक आहे आणि जर प्रत्येक शाळांमधून बुद्धिबळ विषय तयार करणेही तेवढेच महत्त्वाचे आहे.

- बुद्धिबळातील यशस्वी खेळाडूंना समाजासमोर आणून त्यांना बुद्धिबळाचा कसा उपयोग झाला यावर माहितीपट, व्याख्यान इ. स्वरूपात कार्यक्रमांचे नियोजन करणे.

बुद्धिबळ खेळ शिकणे जसे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे या खेळात प्राविण्य मिळवणाऱ्या खेळाडूंची ओळख समाजात तयार केली पाहिजे, त्यांचे कौशल्य समाजासमोर मांडले पाहिजे. जसे त्यांचे, हा खेळ आत्मसात करतानाचे, स्पर्धांचे अनुभव नवीन पिढीसमोर मांडले पाहिजेत. त्यांना, बुद्धिबळ खेळ आत्मसात केल्यामुळे कसा उपयोग झाला ते सर्वासमोर येईल अशा कार्यक्रमांचे आयोजन व्हायला हवे. स्पर्धा हे एक खेळाचेच महत्त्वाचे अंग आहे पण या खेळाडूंची ओळख, त्यांना समाजात मिसळवणे, त्यांचा आदर्श नवीन पिढीसमोर उभा करणे या गोष्टीपण खेळाचा प्रसार होण्यासाठी महत्त्वाच्या आहेत.